

ЯРОСЛАВ ІВАШКЕВИЧ

Пані Марії Яніон

«Заруддя» не історичне оповідання. Як і в більшості моїх творів з минулого, тут сплітається в довільній композиції багато справжніх назв, імен, фактів і настроїв. Ні топографія, ні хронологія, ні фактографія тут не відповідають дійсності. Мета його — відтворити настрій і обставини життя на Україні середини минулого сторіччя. Жодна з описаних тут постатей, жоден факт не відповідають реальному подіям — все це чиста вигадка.

ЗАРУДДЯ

Відколи Юзьо переніс із батькового кабінету всі книжки до сусідніх кімнат, пересунув величезне фортепіано в куток їдальні і влаштував тут свою кімнату, він відчув себе в Зарудді як удома, далеко від матері й Теклі і близько до саду — високих кленів, що росли з цього боку будинку, та густих бузкових кущів, що вибуяли під самою стіною і трохи затемнювали сонячний схід. Зарості перед другим вікном він наказав вирубати, і навіть кілька дерев; і з цього боку відкривався широкий краєвид аж до Руди. Самої річки звідси не було видно, тільки луки, що пологісто здіймалися за нею, і небо, що розлягалось над усією долиною. Філарет часто казав, що в цьому місці збираються найкращі хмари, але він любив висловлюватися поетично і мав на все власний погляд, що Юзьові не завжди подобалося. Юзьо вважав, що у Філарета є трохи туману в голові, і приписував цю його рису шкідливому впливові православної церкви. Зрештою, Філарет волів не показуватись на очі Юзьової матері й Теклі; він, як правило, тихенько скрадався до

Ярослав Івашкевич (нар. 1894 р.) — видатний польський письменник, громадський діяч. Автор багатьох поетичних збірок, драматичних і прозових творів. Серед них історичний роман «Червоні щити» (1934), п'єса «Відбудова Блендомежа» (1951), повість «Дівчина і голуби» (1960). Найвизначніший твір Я. Івашкевича — роман-трилогія «Честь і слава» (1956—1965 рр.), перекладений українською мовою. Повість «Заруддя» опублікована в журналі «Творчість» 1975 року.

дверей приятеля або часто навіть залазив до кімнати через вікно. Воно було не дуже високо, і Філарет легко вибирався на підвіконня. Часом Юзьо також залазив у дім через вікно, особливо вночі, як було темно. Тим часом до капітана Крижановського пані чомусь ставилася прихильно, хоч той був офіцером російської армії. Він приїздив з гарнізону Ружанки, спиняв свого коня перед ганком і прив'язував його до спеціально забитого там стовпчика. Інколи капітанів кінь стояв біля того стовпчика годинами, навіть до пізньої ночі, найчастіше тоді, коли в Юзя грали в карти.

Хоч відтоді, як помер батько, минуло вже півроку, Юзьо ще не цілком заглибився в проблеми Заруддя, а всілякі господарські справи здавалися йому страшенно нудними. Він залишав їх Теклі, та однаково нервувався й переживав, після чого до нього знов поверталось те нестерпне, важке безсоння, що вже довгий час мучило його. Вранці він прокидався пізно й терпляче вислухував материнє-й Теклине бурчання; кожна з свого погляду не схвалювала його способу життя, особливо ж картярства. На щастя, пили тут небагато. Винний погріб у них був убогий, а на новий бракувало грошей. Вони сиділи в їдальні — найбільшій кімнаті в домі, яка мала вихід на терасу і цілий ряд вікон; за тими вікнами відкривався краєвид на сад і стежку до річки. За річкою виднілися ті самі поля, що їх Юзьо бачив і з своєї кімнати, тільки тут підносився ще з-за узгір'я старий мурований вітряк; його Юзьо дуже любив. Він навіть затягував сніданок, дивлячись на той розлогий краєвид і пускаючи повз вуха Теклині докори, яка навмисне завжди сідала спиною до вікна. Пані Дуніна рідко виходила до їдальні, через своє слабе здоров'я вона здебільшого лежала в ліжку, туди їй несли каву, пріянені вершки і круглі рум'яні булочки, що їх Текля пекла тільки для неї.

Краєвид за вікном улітку, восени і навіть узимку був дуже гарний. Насамперед завдяки широчіні й просторові, а також тому, що звідси було видно стільки неба. Але, безперечно, найкращий він був ранньої весни, коли нове листя скидалося на пташенят, що тільки-но вилупилися, а гілля ще не встигало зарости листям і не заступало хмар у небесній високості.

Тоді приходив той ранній, весняний присмерк — його не можна порівняти ні з чим, — коли сонце занурюється в безкраю блідо-рожеву млу і на все довкола лягає рожева вечірня тінь, що змішує всі пастельні барви і стирає всі обриси. Виразні вдень лінії — дерева, загорожі над річкою і старий порон — здавалися нереальними, дерева були наче повідривані од землі, а порон на невидимій звідси річці скидався на стародавню арку, що пливла в повітрі.

Інколи весною вода в річці піднімалася так, що було видно бурі, розбурхані хвилі; по звичайно спокійній воді мчали, мов сполохані, крижини, а збурені, вкриті піною вири нагадували змилених, загнаних коней. Такий вигляд мали коні, що привозили лікаря, коли Юзя раптом змагала хвороба, а найчастіше він хворів саме весною.

А коли крига спливала, спокій невидимої річки передавався всьому краєвидові. Тоді западав прозорий, наче крижаний, присмерк; він уже не розмивав усе видиме в пастельній нечіткості, а окреслював предмети виразними чорними лініями.

Сонце в таку пору сідало праворуч за лісом, і його ясне жовте і дивовижно прозоре проміння пробивалося крізь ще не дуже густі зарості. Коли вікна стояли відчинені, з присмерку долинав солов'їний спів; со-

ловейків було багато, і гніздилися вони здебільшого в кущах над самою водою. І хоч річки з вікна не було видно, однаково здавалося, ніби то співали хвилі, і той спів хвилями ж таки котився до вікон дому, то гучніший, мовби згуслий, то наче розкладений на окремі голоси, що нестерпно підносилися угору, ніби в якомусь вигадливому музичному творі.

Але потім листя на деревах розросталося, поступово вмовкали солов'їні голоси й починала кувати зозуля, хоч вона й не дуже часто залітала сюди з лісу. Іноді весь краєвид, усе вікно, далекий ліс і краєчок вітряка, що виглядав з-за просіки, запинав прозорий серпанок справжнього літнього дощу. Тоді підіймався з землі, йшов від річки й напливав до хати незрівнянний дух літньої зливи й хлюпоту. Все за вікном вкривалося прозорою імлюю; здавалося, що плюскіт води, яка спливала з ринв у підставлені бочки, перетворювався в прозору тканину і вкривав увесь краєвид заслоною миготливого шелесту.

Налітали й бурі. Тоді в кінці дороги за лісом можна було побачити блискавиці, що вдаряли в дерева й землю, в чорно-синьому небі швидко мчали зелені клапті хмар, дерева згиналися до землі, і все за річкою змінювалося, дихало якоюсь первісною й грізною силою.

А в серпневу спеку все за вікном застигало в жовтому, гарячому світлі. Липи та клени починали показувати подекуди на гіллі жовте листя, дорога через ліс за пороном теж жовтіла й курилася, тільки-но хтось проїздив нею, і хоч річки й не було видно, все ж відчувалося, що вона дедалі вужчала, в ній жовтіли плями мілин, наче животи дохлої риби.

Тоді через вікно вливався до кімнати запах дозрілого хліба, снопів та стогів, дух соломи й зерна, куряви з молотарок і міцний запах людського поту.

Серпень був найулюбленіший місяць мешканців дому, він зовсім непомітно переходив у вересневу дозрілість.

Давно минули часи бучних полювань, ніхто не стріляв ні в полі, ні в лісі, а однаково щоранку, до схід сонця, від далекої смуги просіки, з густих лісових нетрів, з того боку, де тяглися яри та кручі, долинали щось схоже на відгомін чи гук мисливського ріжка. Те далеке тихе відлуння було прощанням з літом, коли краєвид за вікном ідальні різко змінювався, коли приходила сумовита осіння пора, багата і впевнена, але з короткими й нічим не заповненими днями.

Майже той самий краєвид, тільки мовби в профіль, можна було побачити, сидючи за фортепіано, загнане тепер у куток величезної ідальні. То був могутній інструмент, колись його вибрав для Дуніних у Плейеля сам Шопен. Юзьо часом грав на ньому якісь сентиментальні речі, п'єски Шумана, їх він розучив ще в молодості, майже дитиною, з панною Гоффар, коли та тільки-но приїхала до Заруддя. Він іноді охоче виконував ті вправи й тепер або ж імпровізував, стежачи за хмарами на небі.

А хмари над Заруддям і справді були гарні, як на фресках італійських малярів, хоч італійських малярів Юзьо не знав. Йому тільки розповідала про них мати, яка молодою, ще дівчиною, подорожувала по Італії. Розповідав також дядько Фердінанд, коли приїздив до них, його Юзьо здебільшого не слухав. Дядько Фердінанд здавався Юзьові дуже нудним.

Дядько Фердінанд ґрунтовно удосконалив своє господарство й збудував у Ротмістрівці цукровий завод, чи, просто кажучи, цукроварню. Він заохочував і Юзя зробити те саме, а коли той відмовлявся, посила-

ючись на брак капіталу, якого й справді не мав, дядько довго розповідав йому про користь акціонерних товариств, про що Юзьо досить добре знав і сам, і брався допомогти Юзєві створити таке товариство для будівництва й експлуатації цукроварні, навіть намітив у Зарудді місце, де така цукроварня могла б стояти.

Дядько Фердинанд був далеким родичем Юзя, троюрідним братом його батька. Він тільки й того, що носив те саме прізвище, але з Юзєм і його родиною мав дуже мало спільного. Дядько Фердинанд завжди засуджував Юзєвого батька за все його життя, а особливо за те, як той його закінчив, і просто-таки набивався Юзєві та його матері в опікуни, хоч Юзьо давно був повнолітній і ніякої опіки не потребував. Він міг вільно господарювати в своєму маєтку.

А насправді господарювала Текля з численними прилизнями у спідницях, які любили в усе втручатись. Єдина особа чоловічої статі серед того персоналу, пан Флоріан Шумський, відповідав за ціле, так би мовити, «чоловіче» господарство. Батько Юзів, пан Максиміліан, не раз казав: «Добрий тільки такий економ, що про себе не забуває, він має, а при ньому й мені щось перепаде».

Пан Флоріан виявив велику вправність у розкріпаченні селян, коли їм наділяли землю, і у справах сервітутів, які на Україні вкладалися нормально й не викликали ненастанних конфліктів між селом і двором, що стали таким лихом у межах Королівства. Проте й без сервітутів не бракувало приводів до конфліктів. У повітрі завжди ніби стояв дух давніх подій, немов чад спалених хат і багать навколо паль.

Але то були нічні роздуми Юзя. Вночі до нього приходили його предки й предки Філарета, вночі вони сперечалися, хапалися за шаблюки, тягали один одного за бороди. А вдень краєвид перед очима в нього дихав таким спокоєм, хмари пливли шораз інші, і завжди були такі гарні, що він просто не хотів думати про справи, які все дужче нагадували про себе в Зарудді.

Звісно, і вдень на нього навалювалось чимало різних справ: треба було думати й про ту землю, й про сервітуту. Теця нападала на нього за те, що завжди не вистачало грошей, — і справді, хоч у домі і в господарстві було й сіно для корів, і борошно для людей, проте вівса для коней часом бракувало, а вже грошей то й ніколи не було. В шафі з білизною стояла залізна скринька, ключ од якої Юзьо завжди носив у кишені, він навіть часом відмикав ним скриньку, але нічого там не знаходив, бо й хто б йому поклав щось туди, коли ключ був у нього в кишені? Легше діставав дрібні гроші Філарет, Юзьо ніколи не питав, звідки вони в нього, але ясно було, що Філарет часом витрушував церковні скарбнички або ж згортав кілька монет із таті, а може, вони потрапляли йому до рук якось інакше. Йому вистачало тих грошей на махорку, яку він вправно загортав у вишневі листки, і навіть на гру в карти. Пані Дуніна, очевидно, мала якісь гроші (звідки?), бо ж замовляла з Житомира шоколад, який Теця готувала їй на підвечірок, присмачуючи напій збитими з цукром жовтками, а час від часу зизоюкий Мошко привозив навіть книжки. То було французькі романи пані Санд чи пана Бальзака, і тільки як виняток траплялася серед них книжка пана Крашевського. Зрештою, пан Крашевський сам мешкав у Житомирі, і польські книжки можна було б брати просто в нього.

Юзьо ж читав переважно книжки релігійного змісту — Босское й Фенелона; в гарних оправах вони визирали з шаф у передпокої і в батьковій кімнаті, — або ж французькі романи вісімнадцятого століття, на-

стільки непристойні, що він їх не розумів. Він хотів був поговорити про них з панною Гоффар, але якось не випадало нагоди.

Юзьо знав, що Мася жила в пансіоні пані Залеської в Дашові, і хотів навіть колись туди навідатися. Але він боявся розмов про батька, згадок про справу Конарського¹: хоч уже минуло чимало років, а все ж люди пам'ятали її і завжди говорили про неї. Почалися б розпити, на які йому важко було б відповісти. Він нічого не знав, а крім того, не хотів про те говорити. Його більше вабило те пасивне життя, яке священик Осолинський з Ружанки називав «споглядальним буттям». Юзьові дуже сподобалося таке визначення, він часом повторював його подумки, наче грався ним.

Отже, хай живе споглядальне буття! Він буде споглядати все через вікно, вбирати в себе щораз інший, хоч вічно однаковий краєвид, чи лежати в ліжку, чекаючи, поки напливе неспокійний сон, й споглядати небо й зірки або швидкоплинні хмари. Вікно було поруч, і з ліжка він міг бачити ті небесні й земні краєвиди.

Філарет знав, що Юзьо погано спить, що він звечора довго крутиться в ліжку, і найчастіше заглядав до нього саме в таку пору. Він кидав у шибку жменя піску, коли вікно було зачинене, й заходив. Заходив «на розмову», і Юзьо так зник до тих відвідін, що навіть нудився, коли Філарет довго не з'являвся. Батько часом посилав Філарета до містечка з якимись дорученнями, він повертався пізно, трохи напідпитку, і тоді до Юзя не заходив. Іноді йому доводилось їздити у батькових справах до Умані або ж супроводити його в мандрівках до Почаєва чи ще кудись. Філаретів батько, заруддянський піп, мав досить велике господарство, тримав овець, тож часом треба було їхати кудись продавати вовну; старий з роками обважнів і не любив зрушатися з місця. Філарет казав, що й він уже старіється, і щоразу, коли залазив до Юзя у вікно, скаржився, що йому дедалі важче даються такі вправи. Юзьо цього зовсім не помічав; Філарет завжди скидався на постарілого ангела з поскубаними й недбало зачесаними, але ясними кучерями; його поголене обличчя було гладеньке й незворушне, наче в актора, але вкривалося зморшками, коли він усміхався, гнівався чи коли надто брав до серця те, про що говорив.

Ці вечірні розмови були швидше Філаретовими монологами: він щось розповідав або й філософствував, бо був розумніший за Юзя, — принаймні Юзьо так вважав, — і мвів краще говорити. Юзьо відповідав коротко, часом навіть не знав, що й сказати на його палку чи цинічну мову.

Зрештою, для них обох існувало кілька «заборонених» тем, яких вони воліли не торкатися; Юзьо їх не зачіпав, а Філарет, наче змовившись із ним, також оминав їх. Насамперед, смерть батька. Юзьо відчував, що Філарет міг би багато чого розповісти йому про це. Можє, і він знав не все, але, безперечно, більше за інших. Та й відомо було, що через це саме вікно він приходив і до Юзьового батька й так само розмовляв і з ним. Щоправда, він був молодший за старого Дуніна, отже, мабуть, більше слухав, а говорив Дунін. Відомо було також, — хоч про це ніхто й не заікнувся слідчому, — що Філарет бачився з паном Максиміліаном перед самою його смертю. Пан Макс застрелився на світанку, а Філарет пішов від нього — вистрибнув через вікно — близько півночі. Про що вони розмовляли і чи Філарет знав щось про причини

¹ Конарський Шімон (1808—1839) — діяч польського визвольного руху. Виступав за спільну боротьбу польського, українського і російського народів проти царизму. Страчений за вироком царського суду.

самогубства, які нікому не були відомі? В записці, залишеній паном Максимом, стояло: «Прошу нікого не звинувачувати в моїй смерті». Отож ніхто нікого й не звинувачував, і Юзьо ніколи не питав Філарета про смерть батька.

Так само замовчували й справу Конарського. Філарет був тоді ще зовсім дитиною, але також, мабуть, дещо пам'ятав. Конарський мав зустрітися в Зарудді з кимось із родини Михальських: з нареченою чи зі своїми троюрідними братами й сестрами — цього теж ніхто до пуття не знав. Дуніні тоді лишилися остеронь, їх не тягли на допити, не викликали ні до Житомира, ні до Києва, і це в той час, коли половина Волині тремтіла й не могла спати. Чому? Може, Філарет і про те щось знав? Колись у розмові про щось інше він навіть вилаявся: «О, ті емісари, хай би їх чорти забрали!»

Так само не говорили вони про розкріпачення селян, про оброки й земельні наділи; все, що тоді хвилювало мешканців більших чи менших маєтків, вони обминали в своїх нічних розмовах. Філаретові монологи торкалися філософських та історичних питань. Дуже рідко Юзьо дозволяв йому заводити мову й про пансіон пані Залеської, про панну Гоффар, бо, зрештою, то все було вступом до розмови про Масю Дияковську. Але, звичайно, про щось та говорили вони цілими годинами.

Мася Дияковська була далекою родичкою Юзя, десята вода на кіселі. Але вони давно знали одне одного. Мася приїздила до Заруддя ще малою дівчинкою. І Юзьо довгі роки не міг визначити, які почуття будили в ньому ті приїзди. Він знав, що то не було кохання, зрештою, він був ще такий молодий, що навіть не думав про кохання. Але в присутності Масі він почував себе зовсім іншою людиною, навіть тоді, коли ще був малий. З тієї хвилини, коли Мася переступала поріг їхнього дому, Юзьо відчував, що в його тілі починає жити хтось інший — він наче змінювався зсередини. Взагалі Юзьо не любив людей і не дуже цікавився їхніми звичаями чи їхнім життям, особливо тих найпростіших людей, що оточували його в домі. Він знав, що ними, наприклад, цікавиться Теця, і годинами може говорити про старого священника Сосновського, Філаретового батька, і про його дружину, що давно померла. Теця могла перелічити всіх небіжчиків у тому порядку, як вони лежали на цвинтарі, і про кожного щось оповісти, вже не кажучи про те, що особливою турботою і особливими розповідями, які звучали, мов балади, вона вшановувала таких осіб, як дружина козака Ілька, що жила в хатині серед лісу, мала славу знахарки і, здається, заробляла собі на прожиток ворожінням. Служниці з маєтку і дівчата з села потай ходили до неї, а тоді, мабуть, розповідали Теці про неї і про те, що вона їм наворожила. Ні! Юзьо не цікавився людьми, поки не було в Зарудді Масі. Коли ж Мася приїжджала з матір'ю, чи з пані Залеською, чи з панною Гоффар, Юзьо раптом починав цікавитися всім, що діється в Зарудді, в лісі, в Дашеві, в пансіоні, і почував себе наче багатшим. Його переставали мучити ті два кошмари, що не давали йому ночами спати. Конарського розстріляно, але Юзьо не міг відігнати думки, що його могли б і повісити, так само, як багатьох інших. В пам'ять йому врзалася розповідь про те, як у Києві було зіграно комедію вішання: в Липках, на самій горі, навпроти воріт до Цитаделі, збудували з дубових брусів високу, міцну шибеницю і пофарбували її в чорне. Той чорний колір здавався йому вночі особливо страшним; у поперечку було вбито чотири гаки й почеплено мотузки. Обабіч шибениці викопали чотири великі ями, начебто там збиралися ховати чотирьох велетнів, а не бідо-

лашних агітаторів, яких зловили навіть без зброї. І в останню хвилину, коли кат із закатаними руками вже збирався вибити драбину з-під засуджених, від губернаторського палацу примчав на змиленому коні офіцер, вигукуючи: «Стривайте! Стривайте!»

Юзюві розповідала про це пані Залеська, бо одним із засуджених був її кузен. Потім він поїхав — власне, пішов, бо його гнали етапом — на Сибір. Юзю в безсонні ночі бувало, чув навіть торохтіння візка на дорозі перед ганком. Певна річ, ніякого візка не було.

Можливо торохтіла Мошкова балагула, бо він часом вертався з містечка пізно, іноді аж на світанку. Але ті звуки Юзю сприймав пригуплено, плинучи в морі свого безсоння.

Мася приїздила з Дашева коляскою. Але та коляска торохтіла зовсім інакше. Мася і та, що їхала з нею, були прикриті шкіряним фартухом, краї якого пристібалися до коляски. Юзю відстібав защіпку. Мася також намагалася її відстібнути, і на мить їхні руки зустрічалися. З цього все й починалося.

Дядько Фердинанд навівав на Юзя страшну нудьгу. Його обрали так званим посередником, і він розгорнув жваву діяльність, тобто наділяв звільнених селян землею і в складних випадках виступав посередником між селянами та власниками землі. При тій нагоді випливали наверх усі кривди, минулі, теперішні і, як здавалося, давно забуті. В Зарудді дядькові оповідання слухав тільки Філарет. Пані Дуніна й справді була хвора, ніяк не могла оклигати після самогубства pana Макса; Теця тонула в дрібних клопотах: від оранки перелогів до випікання пасок. На Зелені свята в Зарудді пекли такі ж паски, як і на Великдень. Селяни й земля? Все це не дуже її обходило. А Філарет слухав і слухав, жадібно, іноді навіть щось перепитував.

Як на Юзя, то хай би краще говорили про смерть батька. Пані Залеська була дуже делікатна й починала здалеку, але попри всю її делікатність, видно було, як це питання її цікавить. Вона не могла заспокоїтись і не вірила, що насправді ніхто нічого не знав і не міг задовольнити її цікавість. Насамперед Юзю мав знати причину того трагічного кроку. Але він нічого не казав, навіть не робив ніяких натяків. Заруддя не продавали, отож причиною самогубства було не банкрутство. Тут ніколи не господарювали як слід, а тепер і поготів. Пані Залеська не вважала, що жінки здатні до економіки, вона розуміла, що пані Дуніна цілком під впливом Теці і що вони обидві не тільки не прилучають Юзя до господарських справ, а навпаки — намагаються тримати його якомога далі від них. «Але ж Юзю дуже милий хлопець», — додавала завжди пані Залеська, коли розмірковувала над цим.

Найчастіше вона розмовляла про це з панною Гоффар. Ніхто вже не пам'ятав, як панна Гоффар опинилася на Україні, знали тільки, що вона спершу осіла в домі Дуніних, а потім у пансіоні пані Залеської, і, не буди полькою, стала чудовою ширмою від справника та вищої поліції, які часом починали раптом цікавитися, що роблять ті досить численні панни в маєтку пані Залеської. Сестри пані Залеської навряд чи могли народити аж стільки племінниць. Панна Гоффар була не тільки емоційною особою — мається на увазі та стримана французька емоційність, що її пані Залеська називала «почуттями з трагедії Корнеля», — але й дуже розумною. За короткий час вона досить глибоко збагнула місцеві стосунки, взнала й зрозуміла далеко більше, ніж сама пані Залеська, не кажучи вже про інших курок з тих курників, що оточували Дашів.

Так само швидко панна Гоффар навчилася чудово розмовляти польськи, хоч і намагалася не показувати цього паннам з пансіону: вона тільки пересипала свою французьку мову польськими висловами, як от: «elle est comme ça ¹, уїдлива», або: «elle a des petits yeux ², та ще й капріві» (це про Тещу), або ще (про пані Дуніну): «on ne peut pas dire qu'elle est ³ аж надто чесна».

Не треба з цього робити висновків, що панна Гоффар була злостива. Може, вона не знаходила у французькій мові відповідних дошкульних слів? Покидаючи Францію ще в часи Карла X, вона зберегла в серці успадковану любов до Бурбонів і не мала жовчі. Набралася вона її вже тут.

Панна Гоффар перед тим, як дісталася до пансіону пані Залеської, була гувернанткою в домі Дуніних. Опікувалася Юзьом та його старшою сестрою Анеткою, що вмерла від скарлатини. Крім того, вона досить добре грала на фортепіано й давала дітям уроки музики.

Панна Гоффар стала зовсім своєю в домі Дуніних. Може, вона щось знала про причини самогубства пана Макса?

Юзьо має фотокартку батька, зроблену кілька років тому. Він не хоче мати її перед очима: вішати над ліжком чи ставити на столі. Оправлена в чорну овальну рамку, вона лежить на білизні в шухляді комоду. Але хоч Юзьо добре пам'ятає батька, на фотокартці той здається йому зовсім інакшим. Пан Макс тут гарний, навіть дуже гарний, голова в нього схилена набік, і добре видно пряму, вольову лінію носа.

Іноді, коли Юзьо роздивлявся на ту фотокартку, його поймало зворушення: батько був до нього холодний, але батько це батько, і Юзьо його любив. Та часом він відчував відразу, коли вдивлявся в ті гарні риси. І так, зрештою, бувало найчастіше. Він ненавидів ту примітивну силу, ту довершену, виразну мужність батькового обличчя. Пан Максиміліан скидався на вродливого офіцера. Він ніколи не був у війську, але їздив верхи і стріляв, наче військовий. «Як рицар»,— казала пані Дуніна.

Юзя дивувало, що батько й син можуть бути такі несхожі. Еге ж, вони зовсім не схожі один на одного. Батько був справжній вояк. Юзьо уявляв собі, якими очима він дивився на жінок.

Звичайно Юзьо довго крутив фотокартку в руці, приглядався до неї здаля і зблизька. Може, йому подобалася та врода? Юзьо знав, що не був схожий на батька. І на матір також, а певне, був схожий на якогось невідомого йому предка. Якого походження цей чоловік? Чому Юзьо так відрізняється від нього? Насамперед, звідки ця його неперемінна схильність до задуми?

— Це добре,— казав він хтосьна про що.

Він виймав з шухляди ту фотокартку, коли ніхто не бачив. Але якось його застала на цьому панна Гоффар.

— Il était beau ton père ⁴,— сказала вона, щоб не мовчати.

Але Юзьо розсердився.

— Яка банальна фраза,— досить гостро відрубав він.— Зрештою, й краса мого батька банальна. Капітан Крижановський набагато вродливіший.

Панна Гоффар придивилася до Юзя уважніше. Вона не знала, чи Юзьо сказав це просто так, чи все ж таки це щось означало.

¹ Вона так би мовити... (Франц.)

² В неї маленькі очі (франц.).

³ Про неї не скажеш, що вона... (Франц.)

⁴ Гарний у тебе батько (франц.)

Ні, не означало нічого, і Юзьо заспокоївся.

— Я вряди-годи дивлюся на цей знімок, бо його риси вже стираються в моїй пам'яті. Ще пам'ятаю, як він сміявся...

Юзьо замовк і задумався. Він втупив очі в куток кімнати, ніби побачив там батька. Потім усміхнувся.

— А ви пам'ятаєте, пані, його сміх? — спитав він уже зовсім лагідно.

Панна Гоффар здивувалася, що в Юзя так швидко змінюється настрій.

Нарешті того року навесні, в травні, Юзьо не витримав і, сказавши, що їде до кравця, подався до Дашева. Він їхав верхи, а супроводжував його на другому коні їхній служник — козак Ілько.

Дім — старий, але дуже просторий і зручний, колись одна з господарських будівель Потоцьких, — стояв за річкою в Старому Дашеві. Старий Дашів був дуже мальовничий, з великим майданом, посеред якого стояла церковка. Її не знищили битви й повстання XVII та XVIII століть, вона стриміла зеленою вежкою і трохи скособочилася. В базарні дні навколо церковки збирався ярмарок, а тепер широкий майдан був порожній. Обабіч розбігалися білі хати, а в глибині виднівся й той дім. Він не мав ганку з колонами, фасад був невисокий, лише в білій стіні виднілися незвично великі двері, а коло них під стіною темніли лавки. На одній із таких лавок і сиділа Мася. Юзьо дуже незграбно стрибнув із свого коня. Коли б його спитали, чого він приїхав, йому важко було б щось відповісти. Він не думав про наслідки, які мав для нього цей, зрештою, дрібний випадок, про сказані слова, які потім геть переплутались у нього в голові. Він знав, що поцілував Масю в щоку, а тоді раптом засоромився. Був час підвечірку, і їм подали каву та холодні курчата. Мася пригосила його солодким пирогом, який нібито спекла сама. Там було кільканадцять дівчат, і після підвечірку вони танцювали контрданс, за фортепіано сиділа панна Гоффар.

Далі почалася демонстрація талантів. Якесь дівчинка співала пастиоралі, а п'ятеро дівчат Піонтковських, вбраних у різнобарвні сукні, танцювали разом або по черзі чи з бубонцями, чи з букетом, чи з шарфом.

Коли всі втомилися, пані Залеська попросила, щоб Юзьо загравав їм. Юзьо грав по-дилетантському, але дуже зворушливо. Пані Залеська запевняла, що грає він «з чуттям». Він зіграв кілька речей Шумана, а тоді кілька мазурок Шопена. Потім перейшов до польок, і всі знов почали танцювати.

Пані Залеська ставилася до Юзя як до цілком дорослого сусіда, що повинен цікавитися жнивими, будівництвом цукроварні і справою звільнення селян. На теми ширші, варшавські, вона не говорила, але давала зрозуміти, що навмисне уникає цих тем, як не дуже безпечних у такій ситуації. Коли на столі курчата! Коли танцюють контрданс!

Весь час, чи то він сам щось казав, чи хтось до нього звертався, Юзьо відчував присутність Масі, а коли вона на хвилю кудись виходила (хоч би по той пиріг до комори), її відсутність була для нього розлукою.

Вернулися вони вже смерком, причому Ілько повів його «коротшою дорогою» через ліс. «Хто дороги простує, той вдома не ночує», — сказав подумки Юзьо, бо дорога назад видалася йому значно

довшою і важчою для коней. Але сам він був щасливий. Вони їхали узліссям, якоюсь ледве помітною стежкою, щохвили з'їжджали вниз до ярів, що перетинали ліс, коні форкали. Ілька їхав обіч нього, так близько, що стремена їхні стукалися одне об одне і приємно дзенькали, наче срібні.

За якийсь час, коли вони вибралися через високу папороть з чергового яру, ліс не тільки не порідшав, а ще й погустішав; проте стало видніше, бо на небо поволі вплив великий, ясний місяць. Тепер вони поїхали стежкою поміж деревами, ніби назустріч місяцеві, назустріч світлові на сході; весняний дух молодого листя напливав на них і хапав за горло. Юзьо бачив, що коні топчуть конвалії.

Краса тієї дороги розчулила Юзя, він водночас відчував і радість, і смуток. Коли вони їхали отак стремено до стремена, Юзьо нахилився й обійняв Ілька за шию.

Той засміявся і сказав:

— Вам треба дівчини.

І тієї ночі привів йому Лесю.

Але та пригода не залишила в його свідомості глибокого сліду. Він не почав рахувати час від тієї ночі, зрештою, таке він переживав і раніше, зате відвідини пансіону пані Залеської стали для нього певною межею; він ділив свої, коли не пригоди (їх він не мав), то думки на час «перед контрдансом» і «після контрдансу». Контрданс не був чимось особливим, бо сам Юзьо не танцював, але так воно вже сталося. Ішлося про особливий настрій того надвечір'я.

Того ж літа, після травня, Мася кілька разів приїздила до Заруддя. Ті приїзди сповнювали Юзя дивними почуттями, яких він не міг зрозуміти. Мася приїздила або з панною Гоффар, або з пані Залеською. Юзьо відчував, що ті приїзди були наче тільки приводом, принаймні Мася приїздила не до нього. Панна Гоффар приїздила до пані Дуїної, відвідувала господиню в її спальні, пані Залеська приїздила також до неї, трохи, може, й до Тещі, з якою вела довгі господарські наради. Мася ж не прагнула бути весь час із Юзьом. Вона завжди бігала до пана Флоріана Шумського, котрий мешкав сам з матір'ю в невеличкому будиночку неподалік од панського дому. Що Мася могла мати з паном Флоріаном? Коли Юзьо питав її про це, вона казала:

— Ох, хіба важко здогадатися — в наші часи!

З цього випливало, що це якась політична справа. Мася була посередницею в якійсь акції, але Юзьо не допитувався, в якій. Бо знав, що нічого не вивідає, та й не був такий цікавий. Його дратував той рух, який він відчував довкола себе і в якому не брав участі.

А те літо було незвичайне, повне внутрішніх потрясінь, яких ніхто не повинен був помітити. Літо приготувань, ідейних змагань, словесних баталій, літо організацій, літо ілюзій, які всі переживали, але які не для всіх однаково скінчилися.

Дядько Фердинанд приїздив дедалі частіше і все чогось крутився біля Юзя. Він розводився при ньому про все, що тільки спадало на думку, навіть про одруження. Юзьо подумав, що, може б, дядько висватав за нього Масю, але сказати йому про це не зважився. Він вважав, що зрадив би Масю, якби почав про неї розмову з дядьком Фердинандом.

Проте дядько Фердинанд немовби й сам почав про щось здогадуватися, бо якось заговорив про маєткові справи Дияковських, про те, що вони без копійки й не зможуть справити посагу дочкам.

Юзя страшенно дратували очі дядька Фердінанда. Прикриті повіками, які майже ніколи не підіймалися, вони надавали обличчю якогось фальшивого виразу. На дядьковій довгастій голові, яка подовжувалася ще й досить довгою бородою, тим очам не було відповідного місця. Тому вони завжди здавалися несподіваними, недоречними, навіть трохи непристойними. Ця очевидна непристойність у такої ділової, добре вихованої і чемної людини, як дядько Фердінанд, просто-таки вражала. Але ця риса дядькової зовнішності,— бо про вдачу тут не йдеться,— замість збуджувати зацікавлення, дратувала Юзя й відштовхувала від дядька.

А проте з ним треба було поговорити. Дядько прийшов до Юзя в кімнату, сів і значуще засовався в кріслі.

— Та кажіть уже,— мовив Юзьо,— що там вас мучить?

Дядько вимушено засміявся.

— Це справді нечувано,— сказав він,— щоб я та ніяковів. Але важко мені вести розмову з тобою, таким шмаркачем.

— Не такий я уже й шмаркач,— Юзьо відвернувся від дядька, наче хотів, щоб тому було легше почати.

— Мабуть, неважко здогадатися, про що йдеться,— сказав дядько Фердінанд.— Ти ж знаєш, що я не тільки посередник, а й делегат...

— Ну, то вітаю вас!..

— Отже, я уповноважений збирати й складати гроші — кошти на легіони. Признаюся, поки що ті гроші не дуже великі, тому я й хочу звернутися до тебе. Чи не зміг би й ти щось додати?

Юзьо подивився на дядька.

— Дядечку, любий, невже ви й справді не знаєте, що я весь у лихварів у кишені і не маю грошей не тільки на легіони, але й для себе!

— Знаю,— відповів дядько сумовито,— це ти нічого не знаєш. Тепер осінь, вже по жнивах. Ви цього року вперше викопаєте буряки, за які я сам, тобто ми як цукроварня, заплатимо тобі добру ціну. Теця приховує від тебе гроші.

— Можливо,— сказав Юзьо.— Ми справді маємо цього року буряки? Я зараз викличу Шумського.

— Взагалі то маршалок нашої губернії,— сказав дядько,— оподаткував землевласників залежно від землі, яку вони посідають.

— О, це щось нове! — вигукнув Юзьо.— Маршалки вже почали порядкувати нашими маетками? Ото б утишився Філарет, якби почув про це!

— Сподіваюсь, ти не говоритимеш про це з Філаретом.

Певна річ, розмова звернула на Філарета...

Пан Шумський чемно, примовляючи своє улюблене: «Слушно, слушно», підтвердив дядькові слова. За буряки належало близько півтори тисячі карбованців.

— Це досить велика сума,— сказав дядько Фердінанд.

— То беріть її собі й не хвилюйтеся. І більше про це зі мною не починайте...

Та коли Шумський вийшов, дядько повернувся до цієї теми.

— Любий Юзьо,— сказав він,— адже тут йдеться про наше існування!

— Про наше існування чи наше знищення? — спитав Юзьо.

Дядько схопився за голову патетичним жестом.

— Видно, це Філаретові підступи,— сказав.— Вже твій батько...
— Що мій батько? — квапливо перепитав Юзьо.— Що ви знаєте про мого батька?

— Хіба можна щось знати про твого батька? — відповів дядько, підводячись.— Отож запам'ятай собі,— додав він несподівано суворо.— Я нічого про твого батька не знаю. Нічого важливого!

Це, мабуть, означало, що він знає дуже багато. Юзьо так і зрозумів його.

— А конарщина?

— Ми тоді були ще зовсім діти. Подумай, коли це сталося!

— Давно, але чомусь усі про це пам'ятають...

Коли дядько поїхав, Юзьо звелів ще раз покликати Шумського. Шумський довго не приходив, видно, був десь далеко. Прийшовши, він скромно став біля дверей.

— Чи не дасте ви мені, пане Шумський, двісті карбованців? — спитав Юзьо, не дивлячись на нього.

Шумський був наче готовий до цього, бо сягнув до кишені й витяг жменю срібних карбованців.

— Тут близько двохсот,— сказав він.

— Гаразд, гаразд,— відповів Юзьо, згрібаючи монети.— І заходьте до мене ввечері. Буде Крижановський...

— Слухаю, пане,— відповів Шумський з ноткою радості в голосі.

Вони грали в карти завжди в тому самому складі: Юзьо, Філарет, Крижановський і Шумський. Це була улюблена розвага пана Флоріана. Але сьогодні Юзьо, певне, готувався до великої гри, хотів обіграти партнерів, коли взяв у Шумського так багато грошей.

Крижановський повечеряв у дам. Стіл накрили в спальні пані Дуніної, там його й нагодували, терпляче слухаючи його страшну французьку мову. Леонтій Владиславович Крижановський, дуже вродливий, мав особливо хист подобатися жінкам, хоч і був досить неотесаний. До того ж мав слабку голову й після кількох чарок починав верзти казна-що.

Мабуть, дами піднесли йому кілька чарок, бо він зайшов до Юзя страшенно розчулений.

— Любий Юзьо,— мовив він по-польськи.— Ти навіть не знаєш, який я тобі приятель. Ну, йди сюди! — Він поцілував Юзя в обидві щоки.— Я б заради тебе у вогонь скочив!

Філарет сидів уже в Юзя. Чуб у нього на голові стовбурчився ще безладніше, ніж завжди.

— Не довелося б скакати,— мовив він поважно,— бо я б скочив перший.

Юзьо промовчав, тоді кашлянув.

— Ви такі самовіддані? Ну, гаразд, зараз прийде Шумський.

Зайшла Леся, принесла на таці закуски, піріжки, дві карафки з чарками. Леся від весни була в Зарудді покоївкою. Нарешті прийшов і Шумський.

Вони сіли біля квадратного столика. Філарет виклав купу мідяків.

Юзьо запалив сірниками дві свічки, і вони засяяли рівним світлом. Тіні гравців, що сиділи коло столика, вирізнялися на небіленій стіні, як на екрані. Особливо виразно проступав силует Філарета, бо свічка стояла якраз перед ним. Шумський позирав на ту Філаретову тінь

з якимось наспокоєм. Волосини, що, як завжди, стирчали над лобом поповича, навели на тіні дивний ефект, утворюючи химерний ореол. Пан Флоріан позирав на ту тінь тривожно, і так само тривожно позирав на карти в руці, наче відчував якийсь зв'язок між дивним обрисом тіні й виключно поганими картами, які йому дісталися.

Перший роздавав Юзьо, і робив він це навіть трохи врочисто. Як звичайно на початку гри, всі мовчали. Чути було тільки назви карт і цифри. Пан Флоріан поки що фатально програвав, хоч і не хотів ризикувати. Може, тому карта не йшла і Юзьові. Вигравав Крижановський. Поволі в нього назбиралася купа грошей. Незабаром пан Флоріан почав уже давати йому розписки. Скоро це саме мало спіткати і Юзя. Тиша ставала загрозливою.

— Цержек не приїздив сьогодні? — спитав Шумський у Юзя. Крижановський нашорошив вуха.

— Цержек? — перепитав він.— А що б він тут робив?

Філарет усміхнувся:

— А може, щось і робив би...

Юзьо аж жахнувся, коли Філарет закінчив:

— ...коли б тут була Мاسя.

— А що,— спитав Крижановський.— Цержек упадає коло панни Масі?

— Я про це нічого не знаю,— сухо зауважив Юзьо.

Філарет виклав карти, і монети разом із розписками пересунулися з-під носа офіцера до поповича.

— Ну, помалу, помалу,— невдоволено буркнув Крижановський, сягаючи до кишені по гроші.

— Кому не щастить у картах, тому щастить у коханні,— відказав Філарет.

Юзьо не стримався.

— І охота ото повторювати такі заяложені дотепи... Вигадай щось нове!

— Це правда,— зауважив Крижановський.— Одне й те саме. Нудно в нас.

— Справді? — спитав Шумський і примружив очі.— Ви хотіли б, пане капітане, розважитись?

І в погляді, і в тоні його було щось настільки незвичне, що Юзьо перестав роздавати карти. Він пильно подивився на економа.

— Якийсь ви сьогодні дивний, пане Флоріан,— сказав він.— На яку це ви розвагу натякаєте?

Шумський усміхнувся. І знову став звичайним, покірливим Шумським.

— На таку, як завжди,— сказав він.— Карти, горілка, дівчата...

— Горілки мало,— сказав Юзьо,— та чомусь ніхто й не п'є.

— Бо сьогодні не хочеться пити,— понуро зауважив Крижановський.

Вони грали далі.

Грали аж до ранку. А виграв усе Філарет...

Якось Юзьо виїхав верхи в поле. Він хотів побачити ті «свої» буряки. Їхати треба було досить далеко, і пан Флоріан супроводжував його. Пан Флоріан не їздив у поле верхи, тільки однокінною бричкою. Цей екіпаж був зручний і легкий, і Флоріан міг ним дістатися всюди,

куди заїхав би й верхи. Юзьо навіть радий був, що пан Шумський їде бричкою, бо не треба було розмовляти з ним дорогою. Той виїзд на буряки трохи затягся.

Юзьо, зрештою, навмисне затягував ту прогулянку і їхав манівцями. Ідучи верхи, краще думалося...

А день випав чудовий, осінній, із тих, що зовсім скидаються на весняні. Лагідно розсіяне світло надавало лицам і речам легкості й прозорості, на обличчях жінок стирало зморшки, а зіниці робило чистими, мов налитими джерельною водою. Філарет уперше подумав, що панна Гоффар замолоду була, мабуть, дуже вродлива.

Панна Гоффар, виходячи з коляски, побачила, що перед будинком, трохи збоку, стояла висока жовта бричка, запряжена двома малими, «селянськими», але добре доглянутими кіньми.

— Чиї то можуть бути коні? — запитала вона у візника.

Той відповів, що це, мабуть, місцевий священик приїхав до маєтку на одвідини. Коні стояли спокійно, прив'язані віжками до дерева. Оскільки батька завжди вивіз Філарет, вона здогадалася, що й він десь поблизу. Вона пішла просто до Юзьової кімнати. Однак того не було, а у його вольєрівському, глибокому кріслі, в якому сидів іще Дунін, вигідно вмовстився Філарет. Він схопився на ноги, коли ввійшла панна Гоффар.

— Що це, Юзя немає? — спитала вона.

— Він поїхав по господарству.

— Юзьо? По господарству? Це щось неймовірне!

Панна Гоффар мала схильність і до таких новомодних слівеч.

— Юзьові треба тепер багато грошей, — зауважив Філарет.

Панна Гоффар уважно глянула на нього. Він теж був якийсь ніби інший у цьому осінньому світлі. Рідке волосся вкладалось у гарні хвилясті пасма, очі не здавалися такими вирячкуватими, а губи їй завжди подобалися. Панні Гоффар не треба було думати, що Філарет був колись гарний. Він був гарний тепер.

— А ти що тут робиш? — спитала вона. — І що ти знаєш про Юзьові гроші?

— Я привіз батька до пані Дуніної, — з таємничою міною сповістив попович.

Філаретова поведінка була наче заохоченням до подальшої розмови, і панна Гоффар переступила поріг.

— Чому ти так гадаєш? Чому? — спитала вона в Сосновського і, спинившись, раптом сіла на стілець, яким звичайно користувалися кар'яті.

Філарет не ухилився від розмови.

— Юзьо останнім часом надто розщедрився на патріотичні пожертвування, — сказав він, пильно дивлячись на панну Гоффар. — Пан Фердинанд обклав його великим податком.

Панна Гоффар махнула рукою.

— Ах, хто це може знати? Таких речей не записують.

— Дехто записує, — значушо сказав Філарет.

Панна Гоффар знов глянула на нього.

— Сподіваюся, ти не записуєш? — зрештою сказала вона.

Філарет засміявся.

— Та що ви! Я тільки сказав, що є такі, хто записує такі видатки, а потім їх на цьому ловлять. Недавно пана Рудницького за такі рахунки

посадили до в'язниці. Ну й маєточок — в'ю-ю-ю! — Він помовчав і додав: — Гадаю, що й пан Макс боявся цього.

— Що хтось це... записує? — значущо запитала панна Гоффар.

— Ні, записування він не боявся. Але страх як боявся... Сибіру.

— А ти його лякав,—тихенько сказала Адель, не дивлячись на поповича. — Лякав його, як кіт, що сидить в одній клітці з канаркою.

Філарет засміявся.

— Хто бачив kota в одній клітці з канаркою чи там з горлицею? Пан Макс не був канаркою...

— Але ти маєш очі, як у kota. Я знаю: ти його залякував.

— Чи я міг його залякувати? Я ніякої влади не маю. А що я знаю дещо з часів молодості пана Макса...

— О, саме так! — сказала Адель, позираючи на Філарета.— І не лише з часів молодості.

— Не лише з часів молодості,— погодився молодик.

— От він і боявся. Не Сибіру боявся, тебе боявся...

— Що це ви вигадуете? Мене? Він мене дуже любив. А останнього вечора ні про що більше не говорив, тільки про Сибір та про Сибір. Що там є крижані стовпи, які тануть весною й падають, бо то замерзлі люди. А це ж неправда. І в Сибіру люди живуть.

— Що ти там знаєш? — сказала Адель.— Кажеш, він боявся?

— Атож. Боявся, що Заруддя конфіскують. Що Юзя вишлють етапом. А йому нічого не загрожувало. Даю вам слово, що нічого не загрожувало — ні йому, ані Заруддю.

— Звідки ти можеш знати?

— А знаю. Юзьо сидить у безпеці. І хай сидить, бо поки сидить, доти з ним буде все гаразд. Але хай тільки рушить з місця...

— Ти йому загрожувеш? — спитала Адель.

— Загрожую? Я? Чому я?

— Але ти ж ненавидиш його.

Запала мовчанка. Філарет намагався не дивитися на панну Гоффар. І раптом він вибухнув, наче не міг довше стримуватися:

— Ненавиджу! Справді ненавиджу!

— Боже милий! Але чого?

— Не знаєте? Та ж він мій брат... Рідний...

— Ну, то й що з того? — Адель про це, мабуть, знала.

— Все має бути моє.

— Таких братів ти маєш у селі багато,— зауважила панна Гоффар.

— Так. Але він мене любив. Любив мене, як сина, більше за Юзя.

— Хіба можна виміряти такі речі? — зітхнула Адель.— Кого менше, кого більше...

Хвилину панувала тиша.

— А все ж я не уявляю собі Юзя без Заруддя,— сказала панна Гоффар.— Він може бути самим собою тільки тут, у цьому домі.

— Ну, а як дому не буде, то що? Пані Дуніна має стільки багатих родичів; хтось її прихистить. Теця завжди знайде собі місце, вона чужа господиня.

— Бачу, що ти про всяк випадок і про це вже подумав,— сказала панна Гоффар.

— Я в цім домі не порядкую,— відповів Філарет, але таким тоном, ніби чекав на заперечення.

Панна Гоффар тільки стелула плечима.

— Ти звик тут порядкувати,— сказала вона.— Бо за покійного ти тут порядкував, не відмовляйся. І так навіть було краще...

— Звичайно, не те, що за цих бабів.

— Але покійного не вберіг.— Вона кивнула головою.— Краще було б цього не допустити.

— Не допустити?! — обурився Філарет.— Хіба ви не знали Макса? Ви ж його добре знали.

— Добре знала. І через це його самогубство завжди лишатиметься для мене незрозумілим. Хто його міг до цього змусити?

— Ви хотіли сказати: що його могло до цього змусити. Я вже пояснював вам. Він боявся. Застрелився зі страху. Тут не було «когось». Тут було «щось». Цей стан, ці приготування. Треба було дуже вірити, щоб витримати.

— А Юзьо дуже вірить?

— Юзьо не вірить. Але Юзьо молодий, Юзьо гадає, що все якось уладнається.

— Може, й справді уладнається,— сказала задумливо панна Гоффар.

— О, панно Адель,— засміявся Філарет.— А як? Як може щось уладнатися між вовком і вівцею?

Панна Гоффар повернулася до своєї попередньої думки.

— Але Юзьо вірив. Ще кілька років тому.

— Коли вдягав свитку й ходив від хати до хати? Баби його частували варениками з сиром, але перед тим мусили випросити сиру в його батька, а сала на вишкарки в маєтку. Такий маскарад годиться для дітей.

— То ти відібрав у нього ту віру?

— Я? Та ні, я тільки сказав йому, звідки баби сир беруть. Цього вистачило.

— Бачиш, сир був отруєний.

— А чого ви, панно Адель, товчетеся тут між поляками та русинами? Чи не краще було б вам сидіти вдома, у Франції?

— Я не маю дому у Франції. Зрештою, така Франція не може бути моїм домом.

— Що ви, перепрошую, плещете? Вітчизна — завжди дім.

Панна Гоффар розгнівалася.

— А ти маєш вітчизну? — гостро спитала вона.— Ти навіть не знаєш, як та твоя вітчизна зветься.

— Кожному, хто мене про це питатиме, я так напишу на задниці, як зветься моя вітчизна, що він пам'ятатиме до нових віників.

— Філарете! — сказала панна Гоффар і підвелася.

— Пан Даровський може вживати це слово, а я ні? — відказав Філарет, підводячись і собі.

— Далеко тобі до pana Даровського, мій любий,— мовила панна Гоффар.— Скажи Юзьові, що я заходила до нього.

І вийшла.

Філарет знов сів і затарабанив пальцями по столі...

Тим часом у пані Дуніної сидів панотець Сосновський. Він привіз їй проскурку: маленький хлібець, з якого вирізано частку для причастя.

— Ви, пані графине, з'їжте цей хлібець, він свячений, але не святий, можна з кавою, чи з чаєм, це дуже смачно, бо він солодкий, без солі...

Він сидів біля пані Дуніної і поглядав на неї привітно, але з певною осторогою: чи зрозуміє вона його наміри, чи прийме його відвідини як годиться, по-християнському...

Його чорна ряса з блискучої тканини, що зветься люстрином, повітрилася на швах; втратила на ліктях та полах свій блиск, посіріла, символічно виявляючи вбогість отця Віталія.

Дуніна була збентежена.

— Дуже й дуже дякую, панотче,— відповіла вона, зручніше вмошуючись між подушок і весь час поправляючи свій чепчик.— Тецю, принеси склянку чаю для панотця,— звернулася вона до Теклі, яка, певна річ, була поряд.

Піп сидів на малому пуфику біля ліжка, йому було незручно, він не знав, куди подіти свої дуже довгі ноги. Він схилив набік голову в рідких сивих кучерях і розчулено дивився на Дуніну.

— Але вигляд у вас, пані графине, зовсім непоганий,— сказав він.

Хоч цей комплімент був досить незграбний, жінка зашарілася і знову поправила чепчик на голові.

— Таке нещастя, таке нещастя,— гірко промовив отець Віталій.— Хто б міг подумати? Пані народилася для добра, для легкого життя...

— Ах, панотче,— відказала пані Дуніна,— хто там знає, нашо людина родиться? Здавалося б, що для всіх благ — тілесних і духовних, як кажуть англійці: для срібної ложки...

— Так, так,— похитав головою отець Віталій,— а тим часом доводиться закладати за халяву й дерев'яну ложку. Ну, й марширувати треба...

— На щастя, не всім,— твердо додала пані Дуніна.

— А не всім, не всім. У пані лишився тільки Юзю. Ми всі його бережемо, як зіницю ока. Мій Філарет каже, що його треба глядіти, як малого.

— Отож він його й глядить,— трохи саркастично сказала пані Дуніна.— Як Макса!

— Мій Філарет так любить Юзя,— похитав головою піп.— Так любить, як рідного брата...

Пані Дуніна уважно глянула на священника. Але його слова були цілком щирі.

— От коли б панна Анетка була жива,— зітхнув піп і перехрестився трьома пальцями.

— Бідна моя Анетка,— досить спокійно мовила Дуніна.

— Я її так любив, як рідну дочку. Знаєте, пані графине, мій Філарет матиме цілком пристойний хутірець під Купчинцями, гарненьке місце,— це від діда. Той дід пасічник: має сто пнів, а який мед, ох, який мед! Віск у нього ксьондзи з Бердичева купують. А які баштани старий має — три десятини самих тільки динь та кавунів. А яблук повні ночви. Свиной яблуками годує. Все це євреї з Жашкова купують. Багатий хутір. А які воли, ви не бачили?

— Ні, не бачила.

— То все лишиться Філаретові. Його мати була одиначкою в того пасічника...

— Я знаю,— нетерпляче перебила його пані Дуніна.

Вона добре пам'ятала пасічникову дочку, попадію-українку, що одягалася в сарафан і кокошник, як росіянки.

— Як Анетка жива була, то я завжди мріяв, уві сні снів, що Філарет з нею одружиться...

Пані Дуніна аж підвелася на своїй білій постелі:

— Панотче, чи ви здуріли? Анетка й Філарет!

— Я так собі мріяв. А чом би й ні? Філарет добрий хлопець. І гарний. А що він православний, а вона католичка? Ну та я й знав, що це неможливо.

— Певне, що неможливо! Нашо було й думати про таке!

— Думати ніхто не заборонить. А вголос я цього й самому собі не казав. Нікому не казав. А чи не гадаєте часом і ви, пані графине, що так було б добре? Щоб ми разом тут жили у згоді і в любові Христовій і не дуралися одне одного.

В цю хвилину Теця принесла чай і поставила його перед отцем Віталієм, а в двох мисочках подала агрусове і трояндове варення. Отець Віталій набрав собі варення на блюде.

— Отак воно й буває, пані графине. Оце й ви лежите самі в ліжку, хворієте, зілля п'єте, вночі погано спите, то хіба собі щось не думаєте? Пан Максьо мені завжди казав, що йому вночі найкраще думається. А він теж, певне, гадав те саме, що й я: чи не замало тут, на цій землі, любові? Я так по-простому гадаю,— він сьорбнув чаю,— бо й справді, чи не забагато тут ненависті?

Панна Гоффар увійшла разом з Тецею й уважно вислухала його слова.

— Замало,— сказала вона,— замало, отче Віталію! Ненависть — це боротьба, а боротьба — це творчість.

— Я вас не дуже розумію,— відповів їй панотець.

Але пані Дуніна почала обмахувати собі чоло, наче відганяла мух. Видно було, що вона стомилася.

Отець Сосновський квапливо допив чай.

— Панотцеві Віталію снилися дивні сни,— обернулася Дуніна до панни Гоффар.— Він десь начебто хотів рівняти гори з долами.

— А навіщо віра має ті гори долати? — сказав піп Віталій, відкладаючи ложечку.— Хіба не на те, щоб ними доли засипати? Наша ж земля тяжка, і кров її віддавна зрошує, треба на ній не знаю як працювати, щоб люди людей не їли.

— І так і так їдять, велебний отче,— відізвалася панна Гоффар.

— Ах, та сhère,— звернулася Дуніна до панни Гоффар, як отець Сосновський уже вийшов,— уявляєш собі, вони грали в карти до другої години ночі. Темно, хоч в око стрель, а капітан вертається сам поночі. Іхати в такий світ до Ружанки.

— Хіба він дитина?

— Його кінь такий лякливий, може вночі схарапудитись.

— Люба Аліно,— сказала панна Гоффар, сідаючи,— що б оце ти турбувалася ще й за старого офіцера? Не будь дивачкою.

— Та й Юзьо,— почала пані Дуніна,— знов, мабуть, програвся.

— Звідки ти знаєш?

— Від Філарета. Він привіз батька й сказав мені. А цю проскурку я дістала з благословенням. Отець Сосновський каже, що вона допомагає при хворобі, стає легше. Він такий добрий дідусь.

— Може, ти відразу перейшла б на православ'я? — сказала панна Гоффар.

— Ти завжди злостива, Адель,— зітхнула хвора.

— З вами важко не навчитися злостивості.

— Ти бачила Юзя?

— Він поїхав у поле.

- У поле?
- Мабуть, поїхав на буряки. Певне, якісь примхи.
- Коли б Анетка була жива...— почала пані Дуніна.
- То ти видала б її за Філарета, як каже отець Віталій. І вона стала б господинею на хуторі.
- Ах, ні! Не будь лихою. Просто, я мала б когось біля себе. А так я завжди сама.
- Ти маєш Тецю.
- Хіба ти не знаєш Теці. Для неї важливі телята, поросята, гуси, кури... а більше нічого.
- Тобі сьогодні погано? — вже лагідніше спитала панна Гоффар.
- Мені завжди однаково. Часом аж плакати хочеться.
- А мене прислала пані Залеська з новиною. Матимете гостя...
- Гостя? Кого?
- Приїхав чи приїде один добродій. Буде у вас післязавтра... перед вечором...
- Послати по нього коні?
- Ні, він ходить пішки. Так, пішки. І краще, щоб його ніхто не бачив. Отець Сосновський...
- Від Філарета його не вдасться сховати.
- Мабуть, що так. Але ж Філарет наче своя людина?
- Такий приятель! І Максів, і Юзів... Мабуть, своя людина.
- Чому «мабуть»? — спитала панна Гоффар здивовано.
- Я нікому не вірю.
- Аліно!
- Справді. Люба моя, що сталося з Максом? Навколо самі приятелі, родичі; вони піклувалися про нього, підтримували його. Ну й маєш! Невідомо що, для чого, як...
- На жаль, відомо,— зітхнула Адель.— Так,— додала вона,— завтра приїде ще Залеська і все скаже про того гостя.
- Чи не треба буде йому грошей?
- Ні. Здається, він хоче переправитися у вас через Руду. Тут є такий непомітний порон. Бо на тому, що в містечку, і на мостах люди можуть його помітити.
- Він хоче за річку?
- Так.
- Яка різниця,— зітхнула пані Дуніна.— І тут і там однаково.
- Ну, ні,— сказала панна Гоффар.— Видно, не однаково.
- Повернувся Юзьо.

Тільки другого дня, вже аж після від'їзду панни Аделі, мати розповіла йому, що до них має приїхати якийсь чоловік, хоче непомітно переправитися через річку. При цьому пані Дуніна не шкодувала жалісливих слів: що їй уже досить цього, стільки років одне й те ж саме, і більше нічого, що все це може довести людину до божевілля.

Юзя зранку мучила якась мелодія, мабуть, із Шумана; він не міг її відтворити, хоч вона настирливо бриніла йому у вухах. Тому він не дуже дослухався до материних слів.

— Яка я вдячна тобі,— закінчила мати,— що ти тримаєшся від усього цього осторонь. Коли б і з тобою щось сталося, я б не пережила цього.

Юзьо глянув на матір, ніби тільки-но її побачив, і сказав:

— Я самогубства не вчиню.

— А ці конспірації, це вічне приховування справжніх думок — хіба не самогубство? Ні з ким не можна бути щирим. Я навіть з панною Гоффар...

Юзьо засміявся й запитав:

— Отже, ти проти повстання?

— Та звичайно! — вигукнула пані Дуніна. — Що вони собі думають, що уявляють? Як це йти з мисливськими рушницями проти царської армії? Хіба це можливо?

— Хтозна... Панна Гоффар нічого не казала, чи Наполеон не допоможе?

— Панна Гоффар роялістка й не визнає Наполеона.

Юзьо засміявся ще веселіше, тоді раптом споважнів.

— Знаєш, мамо, — сказав він, — мені подобається панна Гоффар. Вона не визнає dokonаних фактів: для неї Наполеона немає. Є французьке королівство. Так само треба й нам. Миколи немає. Є тільки Польща в межах 1772 року. І все.

— Юзьо, що ти плетеш? — пані Дуніна заламала руки.

— Ми всі щось плетемо, — відповів Юзьо, — всі не визнаємо фактів. Може, так і треба. А факти — це урядник, справник, генерал-губернатор, факти — це та добра душа Крижановський...

— Добра душа, добра душа... Ти знову йому програв?

— Так, мамо, але які ми маємо буряки? Цукроварня дядька Фердинанда — це диво на нашій землі.

— Добре, що хоч Теця тебе не чує. Вона каже, що цукрова промисловість — дурниця, що вона доведе до революції.

— Ого, ви гляньте! Теця теж не визнає фактів. Фантазерка. Не визнає, наприклад, того факту, що я господар Заруддя. Ну, й має рачію. Бо я й не господар.

— А хто, Юзьо?

— Той пан, що прийде завтра на вечерю, скаже: народ.

— Який народ, Юзьо?

— Польський, український, однаково який.

— Ти наслухався Філарета!

— Можливо, Філарет теж сказав би, що народ, якби... якби не так любив гроші. Він дурив батька на грошах, на душах, хіба ні? Як ви гадаєте, мамо?

— Філарет? Твій найбільший приятель?

— Приятель — найбільше лихо. Він про все знає: і про народ, і про Кирило-Мефодіївське братство, і про ходіння в той народ, про Троїстий союз — усім цим він чудово оперує. А сам хіба не думає про душі?

— Мені дивно, Юзьо, що й ти про це говориш. Це ж таємниці. Батько про них ніколи не заводив мови.

— Але батько за ці таємниці заплатив.

— Ти так гадаєш? А Філарет розмовляє з тобою про таке?

— Ніколи. У нас із Філаретом свої балачки, своя мова. Все в нас убрано у філософські символи. Філаретові треба було стати єпископом, Нежонатим.

— Ти вже починаєш казна-що верзти.

— А що робити? Мені найкраще, коли я так верзу. Або коли сплю, і мені сниться...

— Стривай, стривай! Може, тобі щось присниться. Сьогодні знов приїде Гоффар... з Масею... і на кілька днів.

— О, ти завжди лишаєш такі речі на кінець!

— Скажи Теці, щоб приготувала їм кімнату. Ту, що біля моєї.
— Гаразд.

Юзьо вийшов.

Він сам простежив, щоб приготували спальню. Кімната була така тісна, що двоє ліжок стояли майже поряд: їх розділяла тільки маленька нічна шафка. Він наполіг, щоб Теця дала найкращу білизну: це були простирадла з посагу пані Дуніної, пошивки з оборками ще з часів її дівочої подорожі до Парижа. Пані Дуніна була в Парижі відразу після повстання. Як так сталося, що їй — чи, власне, її батькам — дозволили поїхати до Італії та Франції, ніхто не знав. Тут була якась таємниця. Кажали, що й того Дуніна вона привезла собі з-за кордону, хоч це було й неправда. Пана Максиміліана, так само, як і його батька, знали тут, над берегами Руди, на Волині, на межі Київщини, в Брацлавському воєводстві віддавна. Ті пошивки з оборками, в які оце тепер засапана Теця вбирала подушки, мали вже свою, та ще й не абияку, історію. Звісно, Теця намагалася оповісти історію цієї білизни з посагу пані Дуніної, але Юзьо добре знав, що то буде спрощений варіант тієї історії. Білизна коштувала купу грошей. Але звідки батьки пані Дуніної — звичайні собі шляхтичі — взяли тоді таку суму, та ще й маєтку докупили — це тоді було ще можна — і таку подорож відбули? В Парижі вони не відвідували еміграційних кіл. «То було небезпечно», — казала пані Дуніна.

Певне, коні з Дашева вийшли дуже рано, бо ще перед полуднем на подвір'я заїхав повіз. Але якийсь чужий, Юзьо не пізнав його, та й шкіряний фартух не прикривав панну Гоффар і Масю. На лавочці спереду сидів Альфред Цержек. Це були його коні й повіз, тим то Юзьо їх і не впізнав.

Альфред був теж їхнім кузеном, ближчим родичем Юзя, ніж Масі. А може, Мася йому й не родичка? Було б менше перешкод для одруження. Альфред, як і вся його родина, був якийсь фальшивий, манірний, і завжди, коли розмовляв по-польському, здавалося, що він говорить по-французьки, так неприродно звучали його фрази. Він одягався дуже елегантно, на шиї мав широченну краватку, що було тоді на Україні новинкою, і, розмовляючи з Юзьом, весь час плескав долонею по плечу. Юзьо сердився. Але Мася по-змовницькому підморгнула йому і сказала Альфредові:

— Я мушу побачити пана Шумського. Ходи, проведеш мене, — звернулася вона до Юзя.

Вони побігли, як діти, надвір, лишивши панну Гоффар і Цержека в передпокої, звідки ті подалися до пані Дуніної.

А вони тим часом, вибігши на подвір'я, спинилися.

— Вибач, що я приїхала з Цержеком, — сказала Мася, відкинувши серпанок капелюшка, — але сам знаєш, як важко в Залеських з кіньми. А тут нагодився Альфред, власне, він мав їхати не до вас, а кудись інде. Ну, я й намовила його, щоб він відвіз нас сюди.

— Що ж ми з ним робитимемо — спитав Юзьо.

— Треба нам десь сховатися.

Серце Юзя сповнилося глибоким жалем. Альфредова присутність усе йому зіпсувала. Він не відчував уже тієї радості, яка завжди охоплювала його в присутності Масі.

— Ти мені все зіпсувала, — сказав він дівчині.

Вони нерішуче стояли посеред подвір'я.

Раптом Юзьові спала рятівна думка. Він відразу повеселішав.

— Поїдьмо до лісу! — вигукнув він. — Я хочу побачити, що діється в лісі.

— Чим же ми поїдемо? — спитала Маса.

— Бричкою.

Юзьо побіг до стайні, гукаючи Ілька й наказуючи йому запрягати коня в бричку.

— Не дуже буде зручно, — сказав він Масі, — але звісиш ноги на один бік. Та гляди, щоб спідниця не заплуталася в колесо. Бо тоді кінець!

День був осінній, але на диво погожий. Пісок, як музичний інструмент, бринів, пересипаючись у колесах, ніби їх супроводжувала якась пісенька. В лісі стояв затінок, але було так тепло, що той затінок був їм прийнятний. Лісові шати зблизька здавалися ще зеленими й густими, але листя вже пожовкло й гілля подекуди було навіть голе. Траплялися граби, що не скинули ще листя і тільки яскріли золотом поряд із зеленими ялинами та прибіжженими модринами. Коли вони в'їхали в глибокий ліс, кінь пішов ступою. Юзьо, поганяючи його, повертався до Масі і всміхався. Вони їхали мовчки. Нарешті Маса не витримала і спитала:

— Чого ти мовчиш?

— Тому що щасливий, — відповів Юзьо.

Маса зітхнула.

— Польське щастя, — сказала вона.

Юзьо ляснув коня віжками, кінь пішов клусом.

— Терпіти не можу цих фраз, — сказав він. — Усі ми люди!

— Авжеж, — погодилась Маса. — Але чому я не можу так сказати?

— Бо ти так не думаєш, а переказуєш чужі слова.

— Отже, ти гадаєш, що поляки щасливі? — спитала Маса.

— Певне, що ні, — сказав Юзьо, — хіба що, в іншому, вищому розумінні, в якийсь романтичний спосіб. А в тому, що називає нещастям моя мати, пані Залеська чи дядько Фердинанд, особливо він, — більше пози й сентименталізму. Не ловися на ті фрази, Масю...

— Що я повинна робити? — спитала Маса.

— Тільки не скімлити, як «бідна католичка», — відповів Юзьо.

— Ти жакхливий, — зітхнула Маса.

— Я вже надумав, що ми зробимо, — сказав Юзьо. — Поїдемо до Ількової дружини. Тут є така хатка в лісі.

— Вона там живе?

— Так. І зовсім сама.

— Що ж вона там робить?

— Збирає зілля, — засміявся Юзьо.

Ліс погустішав.

Досі вони їхали по рівному, а тепер, коли ліс погустішав, здавалося, ніби дерева почали давити на ґрунт, рівнина вигнулась під товстими стовбурами западиною у формі миски. Деревата росли тут так густо, що небо крізь гілля не просвічувало. Листя й галуззя, темне й світліше, переплутувалося, утворюючи немовби заслону, і годі було вже розрізнити, до якого стовбура належить та чи та гілка. Листя й голки, грабове гілля, грубе модринове віття — все це злилося в суцільне плетиво.

І раптом ліс розступився перед ними. Заслона розпалася, і вони побачили, що стоять перед маленькою білою халупкою, яка дивилася на них дрібними віконцями в зелених рамках. На порозі хати стояла гарна, огрядна, ще не стара жінка.

— Оце і є Ількова дружина, Гандзя,— сказав Юзьо і зіскочив на землю.

Тим часом Альфред зовсім не розгнівався, що Маса втекла з Юзьом, він навіть і не думав про них.

— Я тут маю справу до Шумського,— сказав він панні Гоффар.

Будиночок, у якому мешкав Шумський, стояв осторонь від подвір'я. Альфредові коні поволі під'їхали до стайні, а він пішов шукати Шумського. Той був удома. Починався уже обідній час.

— Я хочу з вами поговорити, пане Шумський,— сказав Альфред, привітавшись.

Шумський трохи вражено глянув на Цержека. Йому здалося, що Альфред говорить інакше, ніж завжди. В його звичайно безбарвному голосі бриніли металеві нотки, і він не кривив манірно губ, як раніш. «Нарешті він говорить по-людському»,— подумав Шумський, але тільки сказав:

— Слухаю вас.

Вони сиділи в так званій канцелярії. Тут виплачували гроші, сюди селяни приходили скаржитися й діставати нагінки, тут-таки дядько Фердинанд розгортав свою посередницьку діяльність, оформляючи наділи й обміни.

— Пане Шумський,— поважно почав Цержек.— Я боюся, що ви не дуже дбаєте про ту справу, яку вам доручено.

— Як я можу дбати про неї, пане граф...

— Прошу не титулувати мене,— перебив його Альфред.

— Як я можу дбати про неї, коли в мене на шії сидить пан Фердинанд? Я розмовляю з селянами, але що це дає?

— Чи ви робите нотатки, як я просив?

— Як тут можна, пане Альфред, щось записувати чи нотувати? Все ж на очах. Я маю все в голові.

— А коли вас чорти чи москалі візьмуть, то ми залишимось без матеріалу.

— Але ж вони забрали б при першій ревізії і ті нотатки.

— Ми повинні все знати про кожну людину. Коли вже готуватися до повстання, то треба готуватися ґрунтовно. Це не забавки.

— Добрі мені забавки,— муркнув Шумський.— І навіщо нам знати, що там думає кожен хам зокрема? Ми знаємо, про що вони думають усі разом.

— Йдеться, власне, про те, щоб вони думали інакше.

— Слушно, слушно! — сказав Шумський, але коли Шумський казав «слушно», то це вже була капітуляція.

— Чи ви довідалися щось певніше про цього Філарета?

Шумський глянув на вікно, на двері і навіть притишив голос:

— А хіба я й так не знаю всього?

— Як це? Знаєте все?

— Ну, начебто все. Я тільки доказів не маю.

— Що ж це все варте без доказів?

— Покійний пан Максьо мав у житті одну таємницю.

— Ба, коли б то одну,— сказав Альфред.— Самі таємниці. Через ті таємниці він і загинув.

— Мабуть, через одну. Філарет йому погрожував. Наче вони й любили один одного, обіймались, але від пана Макса не сховалося, що Філарет знає його таємницю. І хлопець, мабуть, погрожував йому.

- Але ж був громадський суд.
- Громадський суд вирішував тільки грошові справи. Вирішили, що не було нічого такого. І підписали вирок. Але, пане Альфред...
- Що?
- Але там було щось гірше, і Філарет напевно має докази.
- Щось гірше?
- Ох, тихше. Нічого вам, пане граф, не можу сказати...
- Не титулюйте мене!
- Нема про що й казати. Але я знаю, як стоїть справа. Філарета до таємниць допускати не можна.
- А з ним не може чогось статися? В лісі? На полюванні?
- Шумський присунув своє крісло ближче до Альфредової канапи. І зашепотів ще тривожніше:
- Боронь боже! Що ви кажете, пане комісар! Щоб ми отак потай мордували людей?
- Хто хоче їсти яєшню, мусить розбити яйце,— сказав Альфред.— Коли я вже призначив вас, пане Шумський, керівником тутешньої заруддянської організації, то ось із яких міркувань: *primo*, гадав я, що ви на все готові, і, *secundo*,— що ви будете мене в усьому слухатись.
- Ну, гаразд, гаразд. Але Філарета ще не прибираймо з дороги. Ще не тепер.
- Я вірю вам, бо ви краще знаєте тутешні стосунки.
- А що з паном Фердінандом?
- Хай робить, що може. Хай приготує пастку, а ми його в неї пізніше заженемо.
- Заженемо? Не так воно буде легко.
- Це ще побачимо.
- А коли повстання?
- Мабуть, ось-ось.
- Мабуть? Так не можна, пане. На все має бути дата.
- Ну, то визначте її собі сам.
- Я дату можу визначити. Але коли кожен визначатиме дату, як захоче, то весь наш здобуток зійде нанівець.
- Це не здобуток, пане Шумський. Це повстання. В ньому немає ніякого здобутку.
- Є такі, що наживаються на повстаннях.
- Є. І поруч з нами!

Тим часом панна Гоффар пішла до пані Дуніної. Та, як завжди, лежала в ліжку.

— Я приїхала на кілька днів. Хочу побути з тобою,— сказала панна Гоффар.

— Ти відчуваєш якусь небезпеку?

— Так, той чоловік завтра буде тут... За ним може хтось притягтись.

— Не треба, щоб Крижановський приїздив,— зітхнула Дуніна.

— Певне, що ні.

Панна Гоффар помітила якусь нову картину, що висіла на стіні над ліжком Дуніної.

— Це щось нове. Звідки ти її взяла?

— Вона була в Максовій кімнаті. За шафою. Як Юзьо туди перебрався, то й видобув її. Для мене це дуже дорогий спогад.

— А що це? — спитала панна Гоффар.

— Це картина, привезена з італійської подорожі. Коли Юзьо виніс книжки з Максової кімнати, то знайшлася й вона. Я зовсім забула про неї.

Панна Гоффар пильно придивлялася до акварелі.

— Що це тут намальовано? — спитала вона.

Пані Дуніна пожвавішала.

— Це наша зустріч з Максом. Ми виїхали з батьком на прогулянку в римський степ. Я була на мулі, і раптом мул уперся і не захотів йти далі, намагався навіть скинути мене. А то все були штучки італійця, що нас супроводжував. Ми застряли під акведуком, і тут несподівано з'явився на гарному коні юнак. Я його не знала. Це й був Макс. Він вилаяв провідника, взяв мула за вуздечку й повів далі. Так ми поїхали разом...

— А звідти вже через ціле життя?

— Ну, ні! Було ще багато всіляких перешкод.

— А хто її намалював?

— З нами був Сулежицький, він помер молодим у Римі. Добрий був маляр.

— Сулежицький? Чи не той, що його повісили?

— Та ні. То його небіж. Той небіж був авантюрик. Під шибеницею зажадав білих рукавичок і квітів. Сказав, що хоче взяти законний шлюб з кістлявою. Ні, той маляр у Римі був спокійний. А коли ми повернулися, він намалював оцю акварель і подарував мені.

— Певне, теж був у тебе закоханий?

— Мабуть,— усміхнулася пані Дуніна.

І акварель була, як її усміх: така бліда, немов ту римську подорож завжди прикривав імлистий серпанок. Картину перетинав акведук, під одним із склепінь видно було трое коней і погонича-італійця в червоній шапці. Макс, ще дуже молодий, перекинувся з гнідого коня, щоб дістати вуздечку мула, а пані Дуніна, в ясній, аж прозорій сукні, сперлася на плече майбутнього чоловіка. Контрастом до тієї скупченої в правому кутку групи був порожній путівець, що зникав у далині і займав усю ліву половину картини. На акведуці, над самими головами подорожніх росли якісь деревця й кущі.

— Ця картина не патріотична,— сказала панна Гоффар.

— А чого вона має бути патріотичною? — здивувалася Дуніна.

Панна Гоффар відвернулася.

— Бо в нас вони завжди патріотичні.

— А може, й ця патріотична. Не забувай, що це було тридцять четвертого року, через три роки після повстання. Тоді навіть зображення римської подорожі було вчинком патріотичним.

— Не розумію, як ви всі там опинилися? — сказала панна Гоффар.

— Батькові чогось було треба в Італії,— відповіла пані Дуніна.— Макс теж даремно там сидів.

Пані Гоффар відійшла від картини й сіла коло ліжка приятельки.

— Організовував підпілля? З карбонаріями?

— Навіть дихати було треба, законспірувавшись.

— *Respirer c'était conspirer*, — повторила Адель.

— Треба так зробити, щоб Крижановський не приїхав ні сьогодні, ні завтра.

— Це, до речі, також конспірація?

На подвір'ї Шумський, роздратований розмовою з Цержеком, наштотхнувся на Філарета. Попович ішов неквапом по зарослій лободою грядці, що належала панові Флоріану, як по своїй власній. Це ще дужче роздратовало Шумського.

— Чого ти тут товчешся, чого лазиш? — закричав він на Філарета. — Чого ти тут завжди вештаєшся?

Філарет став, спокійно повернувся до Шумського й спитав:

— Чого ви звертаєтесь до мене на «ти»?

— А як я маю до тебе звертатися, хаме! — розлютився Шумський. — Чого ти тут крутишся, питаю? Ти вже на нас накликав одне нещастя, а тепер хочеш накликати друге?

Філарет стенив плечима і, не втрачаючи свого крижаного спокою, сказав:

— Ви самі на себе накликаєте нещастя.

— Що, що, що? — ще дужче скипів Шумський і підскачив ближче до Філарета.

— Я не радив би вам бити мене, — сказав Філарет.

— Я й не думав каляти рук от твою свинську пику, — вилаявся Шумський. — Не буду тебе бити.

— Ну й гаразд. Бо, може, хтось і вас поб'є.

Шумський ще ближче підійшов до Філарета, покивав перед його носом пальцем і сказав:

— Слухай, ти, а я тобі не радив би зі мною заводитись, це може погано скінчитися.

— Погано? Для кого?

— Для тебе, попівський сину! Може, дуже сумно скінчитись. Нам досить твоїх фіглів.

— Кому нам? — з непорушним спокоєм спитав Філарет.

— Це вже не твоє діло. Нам — це нам, і край. Але не перебирай міри!

— Не перебирати міри? В чому?

— Наче не знаєш, про що я кажу. Скрізь тебе видно.

— А може, я когось стережу?

— Шпигуєш, а не стережеш, — сказав Шумський.

— О, пане Флоріане! Який ви нерозумний. Невже ви не бачите, що нашого Юзя треба глядіти, як дитину. Треба глядіти, щоб він не зробив якоїсь дурниці.

— Це залежить від того, що називати дурницею, — вже спокійніше сказав Шумський. — Кожен має на це свій погляд.

Шумський підійшов до Філарета й схопив його за гудзик.

— Не знаю хто що називає дурницею, — сказав Філарет, — але ви робите дурниці, навіть не дурниці, а просто безглуздя. І не відривайте мені гудзика.

Шумський відступив.

— Боїшся за свій фрачок, за свій елегантний фрачок? — глузливо сказав Шумський.

— Я боюся за свій каптан, а ви бійтеся за свою шкуру.

— Швидше твоя шкура затріщить, — погрозив йому Шумський.

Гандзя низько вклонилася прибулим і запросила їх до хати. Всередині хата не здавалася такою малою, як зовні: в білій світлиці була велика піч з лежанкою, стояв дубовий стіл і лави попід стінами, а на

тих стінках висіли особливі ікони, великі, як у церкві; в селянських хатах такі трапляються не часто.

Хоч до Гандзі подібні гості навідувалися не часто, вона нітрохи не здивувалася. Видно, не з однієї печі їла хліб і вміла приймати гостей. Вона посадила Масю та Юзя за стіл на покуті й відразу поставила перед ними якусь пузату пляшку. Поруч з пляшкою з'явилися паляниця, сіль та кілька головок часнику. І поки Гандзя виносила та ставила частування на стіл, вона не переставала говорити.

Спершу Гандзя спитала, як здоров'я пані Дуніної, співчутливо похитала головою, слухаючи Юзьову відповідь, потім згадала про Тецю, проте, яка то чудова господиня, тоді про господарство, далі запитала в Масі, чи вона розуміється на господарстві і так далі.

Мася весь час ніяковіла і звертала переляканий погляд на Юзя, тим більше, що й Юзьо здавався їй не таким, як завжди.

А Юзьо й справді був не такий. Його бентежила й сковувала присутність Масі, тож він не міг помітити, як подіяла на дівчину Гандзя: її впевнені й точні рухи, її гарна фігура, що вимальовувалася під сорочкою і каптанцем — одяга анітрохи не приховувала її форм. Усі знали, що Гандзя була коханкою пана Макса. Це пригнічувало Юзя й водночас чомусь вабило до цієї жінки. Він наче був якимось зв'язаний з нею. Це почуття зростало, доки Гандзя прислужувала їм: нахилилася над столом, наливала з пузатої пляшки в чарки сивухи, якої Юзьо звичайно, не пив. І чим довше затягувались відвідини, тим незручніше стало йому від ласки, що бриніла в Гандзиному низькому голосі.

Кінець кінцем Гандзя теж сіла до столу і, спершись на нього ліктями, почала пильно вдивлятися в Юзя.

— Чого ти так дивишся на мене? — запитав Юзьо.

— А ви, мабуть, приїхали, — не відповів Гандзя на запитання, — щоб я вам поворожила? Правда ж? Хочете щось дізнатися наперед, панно Мася? Дайте ручку.

Мася, огинаючись, подала ліву долоню. Гандзя досить довго дивилася на руку дівчини, а тоді з неохотою відсунула її.

— Нашо його ворожити? — сказала вона. — Я сама собі не вірю. — А тоді додала: — Ми всі будемо плакати.

Мася болісно скорчилася, як гусениця, проколота шпилькою.

— Чому? — спитала вона.

Але Гандзя не відповіла. Вона весь час мовчки дивилася на Юзя. І нарешті сказала:

— Дивлюся я на тебе, Юзьо, та й дивуюся. Зовсім ти на батька не схожий.

— Я на маму схожий.

— І на маму не схожий. Ти чоловік, а мама як дівчина, слабка, тендітна. Ти дужий...

— Хіба я дужий? У мене паморочиться в голові від оцієї краплі сивухи, — сказав Юзьо.

— Не така це вже й крапля, — зауважила Мася.

— А ти їж хліб, — сказала Гандзя. — Натри шкоринку часником і їж. То й не паморочитиметься в голові. — А потім додала: — Твій батько був гарний. Він ще й тепер гарний, як приходить до мене.

Юзьові вже справді голова пішла обертом.

— Що ти верзеш? Як приходить?

— Отак і приходить. Раз на місяць, раз на два місяці... приходить.

— Як це?

— Я вже зранку відчуваю, що він прийде, — невимушено вела Гандзя. — Корова не хоче доїтися, горнята в мене з рук летять. Найчастіше, як місяць...

— О боже! — вигукнув Юзьо.

— А ввечері, як нікого нема, то бачу: стоїть біля тину. Стоїть і нічого не каже. А я сяду, як оце тепер, і дивлюся. Дивлюсь: він стоїть і нічого не каже. А часом рушить з місця. Я сиджу тихо, як миша, а він підійде до вікна й притулиться обличчям до шибки. От я й бачу: він такий гарний, як і був. А може, ще й краший.

— Ох, Гандзю! — зітхнув Юзьо.

— Він отак постоїть, притулившись обличчям до шибки, а за хвилю прокаже, тихенько так прокаже, а я й чую: «Гандзю, — каже, — ходи, Гандзю, до мене!» Часом я питаю: «А куди?» «До мене, — каже, — мене поховали в освяченій землі, тільки окремо від інших». Я бачу його. Але вбраний він інакше. У самій полотняній сорочці, на грудях роздертій, і хрестик видно на шиї, блищить при місяці. Мабуть, не з пекла йде, коли з хрестиком. І такі в нього ремені, як мисливські, але не мисливські: перехрещуються на грудях. А голова гола. Стоїть отак і каже: «Добре спати в могилці, навіть Польща не присниться. Ходи, Гандзю, ходи!» І чого це він весь час про ту Польщу говорив? Чого? І про селян. Що селяни, що ми... Отак устає з могили, і все те саме...

— Ну, а про Філарета нічого не каже? — тремтячим голосом спитав Юзьо.

— Про Філарета? — здивувалася Гандзя. — Ні, нащо йому щось казати про Філарета? Чи Філарет щось значить? Він навіть про тебе нічого не каже. Тільки: «Ходи, Гандзю!»

— А мама? — раптом вигукнув Юзьо.

— Що мама? Він мамі нічого не винен, він до мами не приходить. Не стоїть у вікні, не притуляється обличчям до шибки: в палаці вікна високо. Розумієш, Юзьо? Він сюди приходить, бо тут йому зручно зазирнути у вікно, якраз на його зріст. І приходить, коли вже стемніє. А коло нього наче й ясно, наче місяць десь світиться. І такий він гарний, пан Максьо, мені добре видно, і зовсім не змінився...

Юзьо зірвався на ноги і вдарив кулаком об дубові дошки. Мася вчепилася йому в плече.

— Гандзю, не кажи такого! — мовив він. Тоді обернувся до Масі: — Тікаймо!

— Чого ви так квапитеся? Я, дурна, перелякала вас. Не бійтеся.

— Ніхто не боїться, — сказав Юзьо, виходячи.

— Бо кажуть: повстання скоро буде, — докинула Гандзя. — Тому він, певне, й приходить...

У лісі було немовби ще темніше. Мабуть, захмарилося. Мася міцно тримала Юзя за плече.

Якийсь час вони їхали мовчки. Бричка підстрибувала на корінні, бо Юзьо не вибирав дороги.

— Що це було? — врешті спитала Мася.

— Не бійся, — відповів Юзьо. — Це все бабські теревені.

Виїхавши з лісу, Юзьо притримав коня.

— Тут поруч є криниця, — сказав він. — Станьмо біля неї.

І справді, на узліссі стояла криниця з невеличким журавлем; вода підходила високо. Був тут і жолоб, щоб поїти худобу. Юзьо налив води в жолоб, і кінь жадібно почав пити.

— Ти напуваєш коня? — спитала Мася. — Хіба він не закріпився?

— Він дуже хоче пити, — сказав Юзьо.

Біля криниці стояла дерев'яна лавка. Вони сіли на неї і якусь хвилину мовчали.

— Те, що Гандзя розповіла, справило на мене страшне враження, — мовила Маса. — Чи таке може бути?

— Масю, не говори дурниць, — відповів Юзьо. — Такого не буває.

Вони сиділи отак на лавці біля криниці, їх поволі огорнула тиша. Кінь, якому Юзьо вийняв вудило, пив воду, за спиною в них здіймався ліс, високі й розлогі дуби, що не скинули ще листя, а перед ними на рівнині лежало спокійне село, де, крім річкового плеса, світилося ще посередині велике дзеркало ставу. В селі виднілася церковка з ледь помітною дзвіничкою і незграбною зеленою банею, за селом зеленіла шитка парку і клапоть рудянської луки, потім знову тягся ліс, перерізаний дорогою; все це в тьмяному світлі захмареного неба складалося в не дуже реальний, зате спокійний краєвид. Дим над хатами здіймався просто вгору.

Маса сказала:

— Я спробую забути те, що почула.

Юзьо обійняв її за плечі й притулився головою до неї так, що торкнувся щокою її щокі. Він відчув ніжну шкіру її обличчя й завмер. Тоді поволі підвів голову й торкнувся вустами її вуст. Поцілунок був короткий і легенький. Потім вони знову притулились одне до одного головами.

— Я ніколи не думала, що це так чудесно! — шепнула Маса.

Погода того дня була незвичайна. Цей осінній день більше скидався на весняний. Час від часу на небі з'являлася велика хмара з розмитими обрисами і лякала дощем. Починало темніти. Дощ падав, але в іншому місці. Над Заруддям і над купиною парку тяглися темні смуги. Потім ті хмари розвіювалися і визирало сонце. Воно було пригашене, наче прикрите серпанком, світило тьмяно, і все в тому світлі здавалося якимсь бляшанам. Особливо металевий відблиск був помітний у дубів; коли напливала хмара, вони враз починали шелестіти. Тоді холоднішало, але на сонці ще було тепло і ясно. Юзьо простяг руку, наче хотів зірвати один із сонячних променів, що пробився був до них. Він скинув шапку, і його волосся розсипалося й заясніло, мов ті хмари.

— Я сидів би так без кінця.

Маса спитала пошепки:

— Коли ти загинеш у повстанні, то прийдеш до мене так, як пан Макс до Гандзі?

Того вечора, що настав по-осінньому рано, Юзьо, незважаючи на все пережите, відчув себе якось по-особливому щасливим. Перед вечерею він сів до фортепіано і таки загравав ту непевну, неясну мелодію Шумана, що цілий день не давала йому спокою. Це були «Сутінки». Маса уважно вислухала її. Після цього Юзьо зовсім заспокоївся.

Вони сіли вечеряти в темному покої, освітленому тоненькими свічками, й розпалили в коминку вогонь. Поліна були великі, але сухі й згоряли швидко, поблискуючи блакитнуватим полум'ям. Краєвид за вікном потьмянів, але Юзьо напам'ять знав де обриси дерев над річкою, де починається ліс і де стоїть пасіка в лісі, хоч у темряві, мабуть, ніхто її вже не бачив. Він почував себе щасливим, сидів проти вікна, праворуч од нього принішкла Маса, мати теж була біля столу, хоч здебільшого вона не виходила вечеряти. Навпроти нього сиділа панна Гоффар,

оборки її сукні й кучері зачіски зливалися в одну лінію, як на портреті, що висів колись у спальні. Теця розводилась про годівлю телят, Маса досить спокійно позирала в його бік. В коминку час від часу потріскували поліна, свічки скапували, і тоді темнішало.

Побіч панни Гоффар сидів плечима до вікна Альфред Цержик. Він схилив голову над столом, і тіні скрадали його довгасті риси й затуляли очі. Можна було здогадатися, що він накидає оком на Масю. Він не озивався ні словом, однак його мовчання нікого не пригнічувало. На нього просто не звертали уваги.

Філарет сидів у кінці столу навпроти пані Дуніної і дрімав, наче був виснажений безсонними ночами. До столу подавали Ілько та Леся, і вечеря, хоч і була проста, тяглася досить довго. Юзьо теж відчув у собі осінню обжважливість, повіки в нього зіплювалися, приємне тепло, що струменіло від коминка, також наганяло сон. Він відчував таку внутрішню рівновагу, як ніколи досі, наче був готовий до найважливіших справ у житті. Раз, коли йому вже дуже набридла спокійна й одноманітна розповідь Теці, він прикрив долонею Масину руку і притиснув її до столу. Вона не відняла руки, і якийсь час вони сиділи притихлі, як два птахи, що присіли на одній гілці. Потім панна Гоффар бозна-чому почала згадувати про свій перший приїзд до Заруддя. Вона говорила так само рівним і спокійним голосом і дивилася на ріжок столу, немов бачила там і тих четверо сивих коней, що приїздили по неї, у кубричку з м'якими темно-синіми подушками, що здавалася їй чудовим екіпажем. Юзьо, слухаючи її розповідь, уявляв собі той приїзд, якого він не пам'ятав, і, згадуючи померлу Анетку, раптом зрозумів, що панна Гоффар кохала його батька. Так, у тій спокійній розповіді, в низькому голосі, який оповідачка намагалася стримати, раптом забриніло справді глибоке почуття. Неначе панна Гоффар стояла на мості й говорила про хвили, що пливають під мостом, про хвили, що ніколи не попливуть назад і жодна з них не повернеться. І та мова виливалася у вірш, в освідчення і в одвічний смуток. То була ніби баркарола, яку панна Гоффар часом награвала вечорами. Юзьо зняв руку з Масиною долоні і, стиснувши пальці, сплів їх під столом. А може, панна Гоффар знала все про батька? Він позирнув на Філарета. Але в його почервонілих повіках дрімала тільки втома, а може, й нетерплячість. І в Юзя сяйнув здогад, що й Філарет цієї хвилини думає про те саме: що панну Гоффар Макс полонив уже тоді, коли вона ввійшла до передпокою заруддянського дому, вітаючись з Анеткою і дивлячись на нього. Він відчував, що Філарет думає про те саме, долаючи дрімоту, що змагала його цього теплого осіннього вечора. Від свічок і коминка пашіло тепло, Маса зарум'янилася, навіть мати порожевівшала на виду. Юзьо хотілося поговорити з Філаретом, але він знав, що той зараз нічого йому не скаже. Знов нічого йому не скаже...

В цей час тихо відчинилися двері, і на порозі з'явилася висока згорблена постать у сірому полотняному костюмі.

— О! Пан Калікст? — сказала панна Гоффар, і він озвався низьким тихим голосом, майже пошепки:

— Добрий вечір, панове!

Юзьо посадив його ліворуч від себе.

Калікст почав говорити низьким, спокійним голосом з легким «галицьким» акцентом, який спочатку вражав слухачів, а потім став чимось простим, звичайним і доречним у цьому оточенні.

— Який дивний сьогодні день,— сказав пан Калікст,— по-справжньому осінній, а водночас у повітрі пахне, мов весною. Оті хмари, що раз у раз напливають і так прозоро затуляють сонце. Дуже дивна погода.

Юзьо не знав, що на це казати.

Але тут раптом на повний голос озвався Філарет з кінця столу, наче збудився зі сну. Він заговорив так голосно, що пан Калікст здивовано глянув на нього, мовби тільки тепер його помітив:

— Так, але це осінь, справжня осінь. Он який короткий день, так рано стемніло й похолоднішало.

Мася здригнулася, наче й сама відчула той холод. Пані Дуніна спокійно сказала:

— Але ми затопили в коминку й добре нагріли кімнату. Правда, Адель? — звернулася вона до панни Гоффар.

Калікст повів далі:

— Я не знав, що між Дашевом і Заруддям лежать такі великі луки. Навіть гадки не мав. Ці луки, певне, заливає навесні Соб або ж Руда. Мабуть, обидві річки зливаються тут у березні й квітні, а тепер там пасуться коні. Дуже гарна картина: десь там пастух запалив вогонь, і дим тягся над луками, коли я там йшов. Виявилось, що це довга дорога, мабуть, верстов із вісімнадцять. Я йшов цілий день, і все тяглися луки. Лісу мало і поля мало, а все ті луки й луки. Наче й не Волинь. Зовсім інший краєвид.

Він говорив тихо й монотонно. Всі мовчали, немов причаїлися, чекали на щось інше, на якийсь вибух у його рівній, неквапливій мові. Але вибуху не сталося. Голос пана Калікста затихав, вичерпувався, ніби стомлювався, і врешті згас. На хвилину запала тиша.

Раптом озвалася пані Дуніна. Юзьо здригнувся. Материн голос здався йому надто голосним.

— Пане Калікст,— сказала вона,— що ви все про луки? Луки як луки. Ми гадали, що ви нам розповісте про щось важливіше.

По тих словах знов настала тиша. Калікст мовчки пив зі склянки чай, відставляючи вбік мізинця. Він не дивився на Дуніну, і на Юзя не дивився, бо відчував, що той почервонів, як буряк. Філарет тихенько засміявся, але панна Гоффар гнівно зиркнула на нього.

Пан Калікст досить голосно сьорбав чай зі склянки. По довгій мовчанці він сказав:

— Я маю на думці важливі речі, коли кажу про луки, адже тут була битва над Собом. Тут загинув Емір Ржевуський¹, а війна ж не жарти. Хіба не так, пані? Ви хочете, щоб я про війну говорив? Скажу й про неї, але панові Юзефу, коли підемо після вечері до його кімнати. Є такі речі, базікати про які за столом, з цигаркою, не дуже випадає.

Курив тільки Філарет.

Панна Гоффар спитала:

— А чому ви не поїхали з нами кіньми? Не стомилися б так. Вісімнадцять верстов пішки...

Панна Гоффар звернулася до нього по-французьки, і пан Калікст відповів дуже доброю французькою мовою, без найменшого акценту:

— Ви самі знаєте, пані, для вас же краще, щоб мене не бачили у вашому екіпажі, і мені легше було все обдумати.

¹ Ржевуські (Жевуські) — польські магнати, в 18—19 ст.ст. володіли значними маєтками на Україні. Бацлав Ржевуський (1758—1831), якого називали Еміром, у 1817—1820 рр. мандрував по східних землях

— Ви досі не мали часу думати?—нетерпляче спитала пані Дуніна.
— Чим більше часу, тим краще, чим більше думаєш, тим більше користі.

Ілько подав пані Дуніній тарілку зі швейцарським сиром, що його спеціально для неї привезли до Бердичева. Ніхто інший того сиру не їв.

— Чим більше думаєш, тим менше користі,— сказала пані Дуніна, підносячи ножиком шматочок сиру до рота.

— Ви, як ті наші поети,— повільно мовив пан Калікст.— Вони воліють закликати до дій, аніж іти разом з нами. Зверніть увагу, що це вигідна позиція, пані! Закликати інших, а самому ховатися. Так і добру їжу собі матимеш, і славу в людей заробиш, ще, бува, й героєм тебе вважатимуть. Це, може, й легше, ніж пропасти без вісті, загубитися в лісі, подерти свою одежу об терня і спочити в землі в такому місці, про яке ніхто не знає і ніколи не довідається.

Пані Дуніну неприємно вразили слова посланця, вона швидко допила чарочку хересу, який споживала тільки для здоров'я під час вечері, і, покинувши на тарілці недоїдений сир, підвелася з-за столу.

— Я вже піду, любя Адель,— звернулася вона до панни Гоффар.— Це осіннє повітря дуже мене гнітить: тепло, як навесні, а все ж таки осінь. Будь ласкава, принеси мені зілля до моєї кімнати.

Теця знепокоїлася.

— Я сама принесу, пані графиня! Не знаю тільки, чи запарене. Зараз погляну на кухні.

Пані Дуніна й Теця вийшли з їдальні й розійшлися в різні боки. Мяся і панна Гоффар явно зволікали, але пан Калікст уже позирав на них, немов чекав, коли вони залишать їх самих з Юзьом. Вогонь в каминку загас, тільки жар ще жеврів. Свічки тьмяно поблискували, і вже важко було розрізнити, хто сидить біля столу, а кого нема. В кутках залягли глибокі тіні, за вікнами споночило — вже годі було побачити, що там діється надворі.

Цержек тихо встав і наблизився до Калікста, обійшовши стіл. Він запитав його пошепки:

— Коли ви хочете вирушати?

Калікст вражено глянув на нього і відповів:

— Перед самим світанком.

— Гаразд, я накажу своїм людям зайняти переправу,— сказав так само пошепки Альфред.

— А чи потрібно це? — спитав пан Калікст.

Юзьо легенько штовхнув його. Альфред тихо, навшпиньки вийшов з кімнати.

— Він має тільки Шумського,— пояснив Юзьо Калікстові.— Це будуть усі його люди.

— Ну, хіба що так,— погодився пан Калікст.

Хвилину панувала тиша. Жар у каминку зовсім потемнів.

— Ви чули, пане Юзеф,— сказав Калікст,— про тих з Соловіївки? Юзьо завагався з відповіддю.

— Про тих, що пішли з Золотою грамотою?

— Не пам'ятаю,— трохи зніяковівши, відказав Юзьо.

— А що це за Золота грамота? — спитав Філарет. У голосі його бриніла цікавість, хоч він добре знав, краще, може, від пана Калікста, що таке Золота грамота, знав обидва її варіанти, справжній і фальшивий, що набрав стільки лиха, але хотів почути про неї від самого емі-

сара, його цікавило, як той витлумачить йому цю складну й двозначну справу.

Але Філарет розчарувався в своїх сподіваннях. Пан Калікст тихим голосом почав оповідати про містичну силу Золотої грамоти, неясно обіцяючи, що має настати золотий вік через саме застосування святих символів погоня¹, орла й архангела. Символи ці були на всіх друкованих примірниках грамоти. Калікст говорив тихим і рівним голосом, його мова була сповнена внутрішнього вогню. Філарет розумів, що цей вогонь передавався і Юзьові. Юзьо кілька разів відгортав свого короткого чуба, аж у ньому спалахували якісь іскри — відблиски свічок, що вже догоряли, і пригаслого вогню з коминка.

— Ця єдність, — казав пан Калікст, — має в собі таку внутрішню силу, дає таку внутрішню спаяність, яку не розірве ніяка сила. Благословення архангела з двома мечами над нашим людом може заступити благословення бже. Це знаки внутрішньої волі, яка веде до волі зовнішньої, що сама не може бути остаточною метою нашого народу.

Філарет нетерпляче цмокнув:

— Ця внутрішня сила полягає в гаслах, — сказав він. — А на яку матеріальну силу ви розраховуєте?

Пан Калікст здивовано глянув на нього.

— Зовнішня сила прийде, покликана внутрішньою потребою. Те, що є в нас усередині, викличе зовнішню силу.

— І порох, і карабіни? — спитав Філарет.

— Ви людина малої віри. Духовний заряд, що його має в собі Золота грамота, дає гарантію кращу від гарантії царського двору і всіх його продажних міністрів.

— А я волів би кілька французьких полків, — сказав Філарет.

— Свобода і рівність людини, перед богом, перед правом, яку проголошує Золота грамота, — це і є справжня революція, — сказав пан Калікст, — революція безкровна.

— Але чи наші селяни це зрозуміють?

— Гадаю, що кінець кінцем зрозуміють, чого ми хочемо.

— *Timeo Danaos et dona ferentes*², — сказав Філарет, трохи пишаючись, що може навести латинську цитату. І додав: — Ви щось хотіли розповісти про Соловіївку.

Пан Калікст зітхнув і оглянув присутніх. Але панн Гоффар і Масі вже не було біля столу. Ніхто й не помітив, як вони зникли.

— Знаєте, — сказав Калікст, — є такий художник Теофіл Квятковський, він малював Шопена на ложі смерті і після смерті. Аквареліст. Отож він малював такі картини, я їх не раз бачив за кордоном: всі з усіма; такі, знаєте, сходини, полонези, вечори під липою. Під деревом сидить хтось такий, приміром, як я, і оповідає, а навколо слухають люди. Шляхта, селяни, євреї, старий лірник з лірою та сивою бородою, а молоді шляхтянки, такі, приміром, як панна Маса, теж стоять і слухають. Це, напевне, зовсім не схоже на те, що було насправді. Але навіщо нам знати, як було насправді в тій Соловіївці? Навіщо нам думати, що того малого Пжеджимирського закололи вилами? То була б негарна картина, і ми таку навіть не можемо собі уявити. Знаєте, пане, — звернувся він до Філарета, — вони були всі озброєні, але не хотіли стріляти в селян. Вони несли селянам Золоту грамоту, визволення

¹ Герб великого князівства Литовського.

² Боюся давайців і їхніх дарів (лат.).

й можливість боротьби на рівних, рицарських правах. Вони склали зброю і, власне, коли вони складали її, все й почалося. Дорожинський був дуже вродливий, такий грецький профіль, а йому розкололи серпом череп. Не треба собі того уявляти. Адже поет написав так:

Погляньте! Серед бою й завірюхи,
В одне кільце юрбою збиті,
Мов блискавичні, безтілесні духи,
Це ангели, це молодь, польські діти!

Уявімо собі, що це безтілесні духи. А вони й справді були наче без тіла: не стріляли, а склали зброю. Виголошували святі слова братерства.

— Надто пізно,— сказав Філарет.

— Може, надто пізно, може, й надто рано,— заперечив пан Калікт.— А може, це була якраз та пора, що треба. Може, саме ті слова й дії десь зважені і змірені, і, може, вони ще відгукнуться золотою луною.

Філарет засміявся.

— Луною відгукнуться серпи й вила, смерть і прокляття.

Пан Калікт запитав:

— Хіба смерть і прокляття не людські речі? В людській долі всього треба зазнати.

— Ну, коли ви вже так вважаєте,— квапливо сказав Філарет.

Юзьо слухав ту розмову мовчки.

— Глянь-но, Калікте,— сказав він аж тепер, не помічаючи, що вперше звернувся на ім'я до цього старшого за себе чоловіка.— Глянь на вікна, в них уже видно обриси дерев. Ми пробалакали цілу ніч.

— Мені треба вже рушати, треба сьогодні пройти чотири милі,— сказав Калікт.

— Ти не спав,— сказав Юзьо,— а хотів відпочити.

— Посплю десь у лісі вдень, я маю свитку.

Юзьо поклав руку Каліктові на плече. Той здригнувся.

— Зачекай хвилину, я піду з тобою,— сказав Юзьо.

— Ну, звісно, хтось має перевезти мене пороном, краще, коли це зробиш ти. Не треба, щоб хтось бачив, куди я йду.

— Так, тільки хто віджене порон назад? На тому боці не можна його лишити.

— Як це?

— Я піду з тобою далі. Далі, розумієш? І з Золотою грамотою.

— Якби не сталося так, як у Соловіївці...

— А коли б і так, то що? Якимсь треба жити й умирати.

— А що ми зробимо з пороном?

— Я вас перевезу,— озвався голос із кутка, де й досі було ще темно.

Юзьо пам'ятав, що там весь час сидів Філарет.

— Ти не здивувався, друже? — запитав Юзьо.

— Від тебе завжди можна усього сподіватися.

— Яке найближче село на тому боці? — спитав Калікт.

— Сорочотяга. Від вітряка буде дві милі з гаком.

— Кажуть, двадцять чотири верстви,— втрутився Філарет.

— Зачекайте,— сказав Юзьо.

Він підвівся й пішов до своєї кімнати. Там було вже видно і без світла. Він вийняв із шафи свою свитку й натягнув її на плечі. В шухляді коло ліжка лежав пістолет. Той-таки, батьків.

Юзьо взяв його в руку і хвилину зважував на долоні. І знов подумав те саме: «Може, Філарет знає, а може, й він не знає».

Потім він пішов темним коридором, де все спало. Навшпиньки минув материну й Тецину кімнати. Ті також спали. От і ще одні двері.

Може, вони не замкнулися на ключ?

Юзьо тихо натиснув на ручку, двері відчинилися. В кімнаті було зовсім темно, запнуті вікна не пропускали світла. Він зайшов усередину. З темряви долинув голосний шепіт, потім голос панни Гоффар:

— Хто це?

— Це я, Юзеф,— сказав він.

— Зажди, я зараз засвічу.

Черкнув сірник. Панна Гоффар в елегантному неглиже сиділа в ліжку і затуляла долонею свічку, щоб світло не розбудило Масі. Вся голова її була в папільйотках.

Юзьо ступив далі й побачив, що дівчина спить на другому, зсунутому ліжку. Обличчя в неї було спокійне, волосся розсипане по лобі, а повні дитячі вуста трохи розтулені. Вона рівно й легко дихала в глибокому сні. Він бачив чудовий малюнок брів, майже прозорі повіки й довгі віії, від яких на щоки лягала тінь. Юзьо не міг відвести очей від сонної Масі й постояв отак добру хвилину. Панна Гоффар, хоч іще і не прокинулася як слід, не була здивована. Може, вона гадала, що це їй сниться. Нарешті вона сказала:

— Чого ти хочеш?

Юзьо ступив уперед і відкинув рукою білявий чуб. Він мовчав. Панна Гоффар ще раз сказала:

— Юзьо!

Юзьо повернувся до неї і дуже тихо прошепотів:

— Я йду. Надовго. І прийшов попрощатися. Але перекажіть Масі, що я вернуся. Рано чи пізно, а вернуся.

Мася ворухнулася, груди її під білим покривом легко здіймалися.

— Не буди її,— прошепотіла панна Гоффар і додала, наче він сам не бачив: — Вона спить.

Юзьо відступив, але ще раз зупинився.

— Запам'ятайте, пані, я повернуся,— сказав він.

Юзьо вийшов у коридор і почув, що за буфетом, у своїй комірчині, заворушився козак Ілько. Він підійшов до його дверей і сказав:

— Спи, Ільку, ще й світати не почало.

В ідальні пан Калікст і Філарет стояли, готові в дорогу. Юзьо повів їх через ганок і через в'їзд: тоді вони обійшли дім і почали спускатися до річки. Повітря ставало чимраз прозоріше і синіше. Було незвично тепло для такої пори року. Вже відлетіли птахи, і це теж дивувало, бо світання було наче весняне, але зовсім німе. На деревах у саду збереглося ще багато листя, а деякі стояли ще такі зелені, що світилися у темряві, як малахітові. Але й ця темінь поступово наливалася світлом. Здавалося, що між будинком і річкою все пояснішало, але то їхні очі звикли до темряви і тепер виразніше бачили великі куші ще квітучих флоксів біля стежки, похилене кленове гілля й маленькі стовпці, з'єднані дротом, що відділяли стежку від газону. Та біля самої води рамена дерев були вже майже голі, на чорній гладіні жовтіло у темряві листя, ніби скупчення маленьких плотів; вода в Руді

здавалася глибокою й холодною. Але над водою, особливо з того боку, мірло вже голубувате світло.

— Вже й ранок,— сказав Юзьо.

Вони вибрались на порон, що зарипів під їхньою вагою. Філарет відразу почав обертати колесо й накручувати шнур. Примітивна споруда зарипіла дужче й рушила вперед.

— У тебе є пістолет? — спитав Юзьо в Калікста.

— Є.

— Давай сюди,— сказав Юзьо.

Він узяв Калікстів і свій пістолет і зважив їх на долонях.

— Викиньмо їх, щоб вони не стрельнули в нас, як у Соловіївці.

І поки Калікст спромігся заперечити, Юзьо вкинув обидва пістолети в чорну воду. Вони хлюпнули так, ніби здивовано, тихо зойкнули. Калікст онімів.

— Ти навіжений,— сказав він.

— Всі ми навіжені. Дай мені Золоту грамоту.

Калікст дав йому згорток. Юзьо сунув його за пазуху.

— Оце наша зброя,— сказав він.

На тому боці вони вийшли. Юзьо обійняв Філарета й поцілував його.

— Ти мені всього так і не сказав,— мовив Юзьо і ще раз стиснув його в обіймах.

Філарет гірко засміявся.

— Хіба можна все сказати?

Він якийсь час стояв на пороні і дивився, як Юзьо з Калікстом ідуть просікою, обидва високі, стрункі, тільки йдуть начебто знехотя. Ранок немовби повивав їх голубим серпанком — це здіймався від річки туман. Здавалося, ніби вони не йшли по землі, а пливли в повітрі. Скоро вони й розчинилися в тому тумані.

Філарет взявся до порона. Він побачив, що річка вже не чорна. В ній дедалі чіткіше віддзеркалювалися небесні барви, і вода перед пороном повільно розступалася, наче була в'язка й густа. Філарет на силу штовхав порон, течія в Руді була прудка, і він побоювався, щоб його не зірвало. Але потім стало легше, і незабаром порон вже стояв біля берега.

Філарет швидко зайшов у коридор, завернув ліворуч до буфету й відчинив двері до Ількової комірчини. Напівголий козак, здавалося заповнював собою все невеличке приміщення.

— Чого тобі треба? — спитав він сердито Філарета.

— Нічого,— відповів Філарет крізь зуби.— Сідлай коня і їдь у Ружанку до капітана Крижановського. Скажеш йому, що Юзьо Дунін пішов за річку, пішов разом із тим паном Калікстом. А пан Калікст — це емісар із Франції. Треба привести козаків із Жашкова.

Ілько витріщив очі.

— Ну, вдягайся, їдь. Вони далеко не втечуть, бо стомлені. Зброї в них немає, Юзьо викинув батьківський пістолет у річку.

— Що? — тільки й спромігся спитати Ілько.

— Вони мають лише Золоту грамоту.

Ілько почав одягатися швидше. Надворі ставало дедалі видніше. Десь у церкві несміливо озвалися дзвони, бо того дня була неділя.